T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

AZERBAYCAN'DA HALK İNANÇLARIYLA İLGİLİ DİNİ LİTERATÜR

(Sovyet Dönemi)

Kemale ŞAKİROVA

Yüksek Lisans Tezi

DANIŞMAN

Yrd. Doç. Dr. Muharrem YILDIZ

ISPARTA-2015

T.C.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ SAVUNMA
SINAV TUTANAĞI

Tez Savunması 2

(İkinci kez sınava girenler için)

Tarih:9/01/2015

Enstitü Yönetim Kurulunun 17/1/2015 tarih ve 688 toplantı no'lu,09/c sayılı kararıyla oluşturulan jürimiz Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı YÜKSEK LİSANS öğrencisi Kemale ŞAKİROVA 'nın "Azerbaycan'da Halk İnançlarıyla İlgili Dini Literatür (Sovyet Dönemi)" başlıklı tezini incelemek ve değerlendirmek üzere9/1/2015 tarihinde saat 14.0'da toplanmış ve adayı tez savunmasına almıştır.

Lisansüstü Yönetmeliği Madde 25 uyarınca adaya 50 dakika süreyle teziyle ilgili sorular yöneltilmiştir. Yapılan değerlendirmeler sonunda adayın tezinin aşağıda belirtilen sebeplerle,

☒ **Tezin kabul edilmesine**
(Öğrenci, varsa jüri tarafından gerekli görülen düzeltmeleri yaparak, tezinin onaylı son şeklini bir (1) ay içinde Enstitü'ye teslim etmelidir.)

☐ **Tezin reddedilmesine**
(Öğrenci,yeni tez konusu belirlemelidir.)

***Tez adı değişikliği yapıldı/yapılmadı.**

oy birliği/~~oy çokluğu~~ ile karar verilmiştir.

Gereği için arz olunur.

Jüri	Adı Soyadı	İmza
Danışman	:Yrd. Doç. Dr. Muharrem YILDIZ	
Üye	:Prof. Dr. Nasuh GÜNAY	
Üye	:Doç. Dr. M. Sadık AKDEMİR	

Ek :Her Bir Jüriye Ait Tez Değerlendirme Jüri Raporları

Enstitü Yönetim Kurulu Kararı	Tarih:	Karar No:
Bu form danışman tarafından düzenlenerek 3 gün içerisinde ilgili Anabilim Dalı aracılığı ile Enstitüye teslim edilir.		

T.C.

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum **"AZERBAYCAN'DA HALK İNANÇLARIYLA İLGİLİ DİNİ LİTERATÜR (Sovyet Dönemi)"** adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadar ki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

İmza
Kemale ŞAKİROVA
09.02.2015

Kemale ŞAKİROVA

Azerbaycan'da Halk İnançlarıyla İlgili Dini Literatür (Sovyet Dönemi)

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 101 sayfa, Isparta, Şubat 2015

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Muharrem YILDIZ

ÖZET

Tezde; Sovyet Azerbaycan'ında (1920 – 1991) halk inançları ile ilgili olarak kaleme alınmış dini literatür ve halk arasında yaygın olan inançlar ele alınmıştır. Dönemin Sovyet yazarları, halkın inancına eleştirel yaklaşmış, İlahi dinleri de bâtınî inançların bir tezahürü olarak görmüş, genelde bütün dinleri özelde ise İslam'ı hurafe saymıştır. Onlara göre İslam, diğer dinleri yok etmemiş, aksine onları İslami kalıba sokarak devam ettirmiştir. Bu anlayış ise temelde Pagan inancına dayanmaktadır. Sosyalist idarede böyle bir ilkellik asla kabul edilemez.

Sosyalist ideoloji çizgisinde yazılan dini kitaplar, İslam'ın bütün ritüellerini; tıp, arkeoloji, tarih, siyaset, felsefe ve sosyoloji gibi birçok bilimsel disiplin açısından ele almış ve bilimle dinin çeliştiğini iddia ve ispat ile din sosyal hayattan silinmeye çalışılmıştır. Müslüman toplum içinde yaşanan dini hayatı hurafe olarak değerlendiren Marksist ideoloji, dine karşı aldığı önlemler ile toplumu dinden uzak tutmayı başarmıştır. Fakat inançtan uzak tutamamış, dini uygulamalar ve inançlar folklorik olarak bile olsa yaşamaya devam etmiştir.

Din duygusu ve dini hayat olgusu insanın yaratılışıyla birlikte başlamıştır. Bundan dolayı tezin birinci bölümünde sadece Sovyet dönemi ele alınmamış, geçmişten günümüze kadar Azerbaycan coğrafyasında yaşamış bütün dinlere ve dini akımlara kısaca değinilmiştir. Tezin ikinci bölümünde Sovyet düşüncesine göre halkın inancı işlenmiş ve halk inançları ile ilgili literatür ortaya konulmuştur.

Anahtar Sözcükler: Dini Literatür, Azerbaycan, Halk, İnanç, Halk İnançları, Sovyet İdeolojisi.

Kemale ŞAKİROVA

Religious Literature on Folk Beliefs in Azerbaijan (the Soviet Period)

University of Suleyman Demirel, Institution of Social Science, Department of Philosophy and Religious Studies, History of Religions, 101 Pages, Isparta, February 2015

Supervisor: Asst. Prof. Muharrem YILDIZ

ABSTRACT

In this thesis, religious literature written on folk beliefs in Azerbaijan in Soviet Union Era (1920 – 1991) and the widespread beliefs among the public are discussed. The writers of the Soviet era have been critical about the faith of the people and divine religions have seen as a manifestation of the Batini beliefs. According to them all religions in general and Islam in particular as superstition; Islam hasn't annihilated other religions; rather, has made them live under an Islamic cover. This understanding is mainly based on Paganism. Such a primitivity cannot be accepted in a socialist era.

Religious books written in socialist ideology line have handled all the rituals of Islam in terms of various scientific disciplines such as medicine, archeology, history, politics, philosophy and sociology. Religion has been tried to annihilate from social life by claiming that the religion contradicts with science. Marxist ideology evaluating religious life in Muslim societies as a superstition has managed to keep society away religion with measures taken against religion. But it could not succeed in keeping them out of faith, so faiths have continued to live even as the folkloric.

Religious feelings and religious life phenomenon began with human creation. Therefore, in the first chapter of the thesis not only Soviet era has been handled, but also all religions and religious movements which lived in Azerbaijan from past to present have been explained briefly. In the second chapter of the thesis, people's faith has been dealt according to the Soviet idea and literature about folk beliefs has been put forward.

Key Words: Religious literature, Azerbaijan, People, Faith, Folk Beliefs, Soviet Ideology.

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI ..... **i**
YEMİN METNİ ..... **ii**
ÖZET ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
İÇİNDEKİLER ..... **v**
KISALTMALAR ..... **viii**
ÖNSÖZ ..... **ix**
GİRİŞ **1**
1. Araştırmanın Konusu 1
2. Araştırmanın Amacı ve Önemi 1
3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırları 2
4. Kavramsal Temellendirme 2
4. 1. Din 2
4. 2. Dinler Tarihi 2
4. 3. İnanç 3
4. 4. Halk İnançları 3
5. Azerbaycan Hakkında Kısa Bilgi 3
5. 1. Etmolojik olarak "Azerbaycan" Kavramı 3
5. 2. Coğrafi Olarak Azerbaycan 4
5. 3. Azerbaycan'ın Demografik Yapısı 5
5. 4. Azerbaycan Tarihine Özet Bir Bakış 6

BİRİNCİ BÖLÜM
AZERBAYCAN TARİHİ

1. MİLATTAN ÖNCE AZERBAYCAN'DA TARİHİ VE DİNİ GELİŞİM 7
1.1. Azerbaycan Coğrafyasında Kavimlerin Birleşmeleri Ve Komşu Etnoslar (M.Ö. 3-1. Binli Yıllar) 7

1.2. Azerbaycan'da İlkel Dinlerin İzleri 9
1.3. Azerbaycan'da Ortaya Çıkan İlk Devletler 11
2. MİLATTAN SONRA AZERBAYCAN'DA TARİHİ VE DİNİ GELİŞİM ... 14
2.1. Azerbaycan Sâsâniler Hâkimiyeti Altında 14
2.2. Mehraniler Sülalesi 15
2.3. Maniheizm ve Mezdekiler Harekâtı 16
3. AZERBAYCAN HALKININ VE DİLİNİN OLUŞMASI 17
3.1. Azerbaycan Türklerinin Kökeni 17
3.2. Azerbaycan Halkının Teşekkülü 18
4. İslamiyet Sonrası Azerbaycan 18
4.1. Azerbaycan'ın Hilafete Dâhil Edilmesi 19
4.2. Hürremiler Harekâtı 19
4. 3. Babek ve Cavidan'ın Halk Harekâtı 20
4. 4. Hilafetin Zayıflaması İle Azerbaycan'da Bağımsız Devlet Kurumlarının Ortaya Çıkışı 20
4. 5. Azerbaycan Selçuk ve Atabeyler Hâkimiyetinde 21
5. MOĞOL İSTİLASI 22
5.1. Hülagûlar Celayirîler ve Çobanîler Dönemi 22
5.2. Azerbaycan'da Moğolların Dini siyaseti ve İslam Dininin Yeri 23
6. Azerbaycan'da Timur Ak ve Karakoyunlu Devletleri 23
7. Azerbaycan Safeviler Devleti 24
8. RUSLARIN AZERBAYCAN TOPRAKLARINI İŞGALİ 24
8.1. İran, Rusya ve Türkiye Arasında Azerbaycan 24
8. 2. Onsekizinci. Yüzyılda RusyaAzerbaycan ilişkileri 25
8. 2. 1. Kuzey azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali 26
8. 2. 2. Gülistan anlaşması 27
8. 2. 3. Türkmençay anlaşması 27
8.2. 4. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında azerbaycan 28
8.2. 5. Azerbaycan'da burjuva proletarya toplumunun teşekkülü 29
8. 3. Edebiyat 29
8. 4. Çarlık Döneminde Azerbaycan'da Dini İnanç 30
8. 5. Azerbaycan Türk Cumhuriyet 33

8.6. “Kuzey Azerbaycan” ve Güney Azerbaycan” Mefhumlarının Oluşması 33

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ DİNİ LİTERATÜRÜNDE HALK İNANÇLARI

1. Azerbaycan’da Sovyet Dönemi 35
2. Azerbaycan Sovyet Döneminde Din 36
3. Azerbaycan’DA Sovyet Dönemi Dini Literatür Örnekleri 38
3.1. Memmed Said ORDUBADİ’nin (1872 -1950) “Muharremlik Âdetleri Aleyhine” 39
3.2. M.A. Balayev (1938…) “Müqeddeslere Perestiş Geçmişin Zararlı Qalığıdır” 48
3.3. Maqsad Setterov’ “Dini Ayinler ve Xalq Adetleri Haqqında” 55
4. Sovyet Döneminde Halk içinde Yaşanan İnançlar 61
4.1. Muharrem Ayında Yapılan Dini Ritüeller 61
4.2. Nevruz 62
4.2.1. Nevruz’u Kutsallaştıran Olaylar 62
4.2.2. Mevsim Merasimleri 63
4.2.3. Saya Merasimi 64
4.2.4. “Hızır Nebi” Merasimi 65
4.2.5. Son Çarşamba Günü 66
4.2.6. Nevruz Merasimi 68
4.3. Halk İnançları 70
5. Azerbaycan’da Sovyet Dönemi Dini Literatür 74
SONUÇ 92
KAYNAKLAR 96
ÖZ GEÇMİŞ 101

KISALTMALAR

a.g.e.	:Adı Geçen Eser
a.g.t.	:Adı Geçen Tez
çev.	:Çevirmen
KGB.	:Komünist Güvenlik Birliği (Gizli Servis)
KGT.	:Komsomol Gençler Teşkilatı
KMİ.	:Kafkas Müslümanlar İdaresi
M.Ö.	:Milattan Önce
M.S.	:Milattan Sonra
s.	:Sayfa
SBBK.	:Sovyet Birliği Bakanlar Kurulu
SBKP MK	:Sovyet Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi
SBKP.	:Sovyet Birliği Komünist Partisi
SSC	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyet
SSCB.	:Sovyet Sosyalist Cumhuriyet Birliği
T.	:Tahmini
vs.	:Ve saire
vb.	:Ve benzerleri
y.y.	: Yayını yok
ZSFSC.	: Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti

ÖNSÖZ

Sovyet Devleti dışa kapalı bir kutu hâlinde 70 yıl ömür sürdü. Sovyetler Birliğine dâhil olan 15 devlet haricinde diğer ülkelere girip çıkmak yasaklandı. Bu uzun yolculuktaki asıl amaç dini ve milli değerleri sıkı rejim ile yok etmek idi. Çünkü komünizme doğru ilerlerken din, en büyük engel olarak görülüyordu. Sınıfsız, parasız ve devletsiz toplumun ekonomik olarak getirisi, dünyaya hâkim olma gücünü beraberinde getirecekti.

Azerbaycan halkı, Sovyet Döneminin başlaması ile çok büyük dini değişime maruz kalmasına rağmen, farklı boyutlarda inancını koruyabilmiştir. Sovyet rejiminin tesiri altında din, ibadetten soyutlanarak vicdanlara hapsedilmiştir. İçine kapanan insanlar ibadetten soyutlansalar da inanç konusunda tereddüt yaşamamışlardı. "İnançsızım" diyenler dahi sünnet, dini nikâh gibi dini vecibeleri yerine getirmişlerdir. Bu vecibeleri yerine getirmediklerinde kendilerini suçlu hissetmiş, hatta cenaze merasimlerini abartılı bir şekilde hüzün yılı olarak matem ilan etmişlerdi.

Sovyet literatüründe din alanında yazılan yüzlerce eser bulunmaktadır. Hepsi din aleyhinde yazıldığı için, biz burada önemine binaen sadece üç kitabı örnek olarak alıp, Sovyet dönemi yazarlarının dine bakış açısını yansıtmaya çalıştık.

Araştırmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Girişte tezin konusu, amacı ve önemi, kapsamı ve sınırları, kavramsal temellendirme ve Azerbaycan hakkında kısa bilgiye yer verilmiştir.

Birinci bölümde, konu inanç olması sebebi ile araştırmaya daha da açıklık ve bilimsel derinlik getirmesi için Azerbaycan coğrafyası üzerinde yaşamış toplulukları, milat öncesi ve sonrası Sovyet dönemine kadar ortaya çıkan devletleri ve bu devletlerin dini inançları işlenmiştir. Rusya, İranla ile birlikte Gülistan ve Türkmençay anlaşmalarını imzalayarak Azerbaycan'ın kaderini çizmişlerdir. Azerbaycan halkı Müslüman olmasına rağmen en çok İran'ın ve Rusya'nın dininden veya dinsizliğinden (Sovyet dönemi) etkilenmiştir.

İkinci bölüm “Sovyet Dönemi Dini Literatüründe Halk İnanaçları” konusu, tezimizin esas kısmını oluşturmaktadır. Burada Sovyet dönemi, Sovyet döneminde din, dini literatür konuları ile Sovyet penceresinden din anlatılmaya çalışılmıştır.

Öncelikle çalışmamın ilerlemesinde maddi-manevi destekte bulunan, hiçbir yardımını esirgemeyen, sürekli teşvikleri ile bana güç veren, Azerbaycan deneyimi ile beni yönlendiren danışman hocam Yrd. Doç. Dr. Muharrem YILDIZ’a, çalışma süresince akademik bilgi ve tecrübesi ile bana katkıda bulunan ve kolaylık sağlayan hocam Prof. Dr. Nasuh Günay’a, danışmanlık ettiği dönem boyunca ilgi alaka ve bilgisi ile bizi aydınlatan, desteğini esirgemeyen son olarak da çalşmış olduğum konuyu verip özelde Azerbaycan, genelde dünya tarihinde ufuk açma adına zemin oluşturduğu için Prof. Dr. Ekrem SARIKÇIOĞLU’na teşekkürü ederim.

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Tez konumuz, Azerbaycan'da Sovyet döneminde halk inançlarıyla ilgili dini literatürün tespit edilmesidir. Bu çalışmada, Sovyet dönemi baz alınarak konu ile ilgili yazılmış önemli bulduğumuz kitaplar incelenecektir.

2. ARAŞTIRMANIN AMACI VE ÖNEMİ

Sovyet döneminde yetmiş yıl boyunca yapılan dini faaliyetler ile Sovyet'e dâhil olan milletler, dinden uzaklaştırılmaya ve Marksist felsefe paradigmaları oluşturulmaya çalışılmış, kurumların alt yapısı bu çerçevede şekillendirilmiştir. Bu toplumun bütün katmanlarında uygulamalarla etkisini göstermiştir. Alternatif törenler bayramlar, kutlamalar hep bu bağlamda gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Sovyet aydınları, propagandalarında dinin insanlara zararlı olduğunu, toplumda bölünmelere yol açtığını (Hristiyan, Müslüman, Musevi vs.) iddia etmişlerdir. Müslüman toplumların dinini bilmemekten kaynaklanan bazı hak ve hukuksuzlukları, dine mal ederek komünist açıdan değerlendiren kitaplar, filmler gazeteler, dergiler vd. vasıtalar ile insanlara maddeci fikirleri benimsetip dini yanlış tanıtmaya ve bütün dini, ahlaki değerlerin hurafe olduğuna inandırmaya çalışarak ateizme zemin hazırlamışlardır. Özellikle Sovyet'e dâhil olan bütün Müslüman ve Türk ülkelerinde uygulanan ortak din politikası, hep aynı sonucu vermiş, din kültürel bir görüngü olarak varlığını sürdürür hâle gelmiştir.

Sovyet döneminde yapılan politikalar neticesinde halkın uygulama konusunda dinden uzaklaştırıldığı doğru olsa da inanç olarak kaybolmadığı yapılan incelemede ortaya çıkmıştır. Dinin yasaklanması dini pir ve ocak gibi farklı yerlere taşımaya neden olmuş ve oralarda yaşamaya devam etmiştir.

Sovyet dönemininin dışa kapalılığı, o dönemde yaşayan insanların dini düşünce ve yönelimleri bizi bu çalışmaya sevk etmiştir. Sovyet döneminde dini hayat hurafe olarak karşımıza çıktığı için biz de "halk inancı" olarak ele almayı uygun gördük. Tezde Sovyet düşüncesi ile halk inancı incelenmiştir.

3. ARAŞTIRMANIN KAPSAMI VE SINIRLARI

Sovyet dönemine geçiş, birçok yeniliği de kendiyle beraber getiren yeni sisteme uyum sağlamak halk açısından oldukça zor görünse de tanınan imkânlar ile Marks, Lenin ve Stalin'in ideolojisi benimsetilmek istenmiştir. Fakat Sovyet sistemindeki aksaklık ve tutarsızlıklar, dini ve milli duyguların ağır basması Sovyet'in dağılmasına sebep olmuştur.

İnançlar konusu yaratılışla birlikte ortaya çıkması sebebi ile tezin birinci bölümünde, Azerbaycan coğrafyası tarihe geçtiği zamandan günümüze kadar getirilmiş üzerinden geçen bütün dinler ve dini akımlara kısaca değinilmiştir. Tezin ana konusu ise ikinci bölümde ele alınmış olup Sovyet (1920 – 1991) düşüncesine göre halkın inancı işlemiştir.

4. KAVRAMSAL TEMELLENDİRME

4. 1. Din

Dinin birçok tanımı yapılmıştır. Bazen "Kutsal" ve"İnanç" kavramları da "Din" kavramının yerine kullanıldığı görülmektedir. "Din" terimi Arapça"d-y-n" kökünden türemiş bir isim olarak birden fazla anlamı vardır. Genel olarak, hesap, hüküm, ceza mükâfat, şeriat, gibi anlamlara gelir. Din, terim olarak "Akıl sahiplerini kendi arzuları ile bizzat hayırlara sevk eden ilahi bir nizam, Allah tarafından konulmuş ve insanları O'na ulaştıran bir yoldur".[1]

4. 2. Dinler Tarihi

"Dinler Tarihi" kavramını açıklamak için ise önce "tarih" kavramının tanımını yapmak gerekir. Tarih, toplumları etkileyen olayları yeri ve zamanı göstererek sebep-sonuç ilişkisi içerisinde inceleyen bir bilim dalıdır. Din ise insanlık tarihinde özel bir yere sahip olan bir fenomendir. Buna göre Dinler Tarihi, tarih ve filoloji yardımı ile dinlerin doğuşunu, gelişmesini, inanç, ibadet ve ahlâki değerlerini, tarihi seyir içinde inceleyen ve fenomenolojik metottan da yararlanarak dini fenomenlerin yapısını ve özünü araştıran bir ilim dalıdır.[2]

---

[1] İsmail Karagöz vd.,*Dini kavramlar Sözlüğü* Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2010, s. 122.
[2] Mehmet Aydın, *Dinler Tarihine Giriş*, Din Bilimleri Yayınları, Konya, 2008, s.15.

4. 3. İnanç

İnanç kavramını kaynaklar değişik tanımlamışlardır. İnanç, "bütün dinlerde bağlanılması gereken ilkel prensipler, esaslar bütünüdür"[3] derken diğer bir kaynak " Dış dünyayı idrak etme sonucunda zihnimizde oluşan anlayış biçimi, bir kabullenme ve benimsemedir ki, âdet gelenek, görenek olarak görülen bir takım tatbikat folklorik uygulama ve pratiklerdir"[4] diye tanımlamaktalar. Sonuç olarak inanç bir düşünceye, bir kişiye, soyut bir kavrama örneğin tanrıya veya herhangi bir nesneye gönülden bağlanma durumudur diyerek özetleyebiliriz.

4. 4. Halk İnançları

Yukarıdaki terime binaen halk inançları, halk arasında yaygın olan toplumsal kabullenmeler, benimsemeler, adet gelenek ve göreneklerdir. Bunlar telkin yolu, tebliğ yolu ve anonim olarak ortaya çıkarlar.[5]

5. AZERBAYCAN HAKKINDA KISA BİLGİ

Azerbaycan insanlık tarihi açısında önemli coğrafyada yerleşmektedir. Coğrafyanın kadimliği bize dini inanç ve tarihi alanda pek çok bilgi sunmaktadır. Burada günümüz Azerbaycan hakkında etimolojik, coğrafi, demografik ve kısaca tarihini sunmaya çalışacağız. Sonrasında ise Azerbaycan literatüründetarih ışığı altında gelip geçen dinlerin ve dini inançların bıraktığı izlerini ele almaya çalışacağız.

5. 1. Etmolojik olarak "Azerbaycan" Kavramı

Azerbaycan Kafkas ülkelerinden biridir. İsminin nereden aldığına dair kaynaklarda çeşitli bilgiler bulunmaktadır. Ülke ismi genelde ya etnik, ya şahsi, ya da belirli bir coğrafi manzarayı yansıtır.

"1. Bazı kaynaklarda, Makedonyalı İskender döneminin Midye hükümdarı Atropat'ın ismiyle zamanla ülke adına çevrilmiştir.

2. Doğalgazın yer üstüne çıkarak alevlenip yanmasından hareketle, Farsça "*ezer"* alev ile Arapça *"bayqan"* yer, mekân kelimeleri anlamına gelmektedir. Böylece, Azerbaycan alevler (odlar) yurdu şeklini almıştır."[6]

---

[3] Osman Cilacı, *Dinler ve İnançlar Terminolojisi*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2001, s. 177.
[4] Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü,* İstanbul,1997, s.151.
[5] Ali Çelik, *İslam'ın kabul ve Reddettiği Halk İnançları,* İstanbul,1995, s.17.

3. Bazı kaynaklarda, "*azer"* kelimesi Türk kabilesi olan As'lar ile cengâver ve savaşçı anlamındaki er kelimesinin birleşmesinden oluştuğu söylenmiştir. Ülke ve yurt anlamındaki *"baygan"* kelimesi birleşmiş ve Azerbaycan kelimesi ortaya çıkmıştır. Buna göre "*as-er-baygan"*savaşçı ve cengâver as kabilesinin yurdu, vatanı anlamına gelmektedir.

4. Azerbaycan kelimesini Zerdüştlükle de bağlayanlar vardır.

5. Bu yerlerin etimolojisi yapılırken, burada hâkimiyet süren Kasar (Hazar) Türklerinin isminden bu şekilde anıldığı ileri sürülmüştür."[7]

6. Tebrizi bu konu hakkında "Eski Türk dilinde"*azer*" yüksek, yüce, "baygan" ise büyük, asaletli adamlar anlamına gelmektedir" [8] diyor. Azerbaycan kelimesinin kökeni hakkındaki, araştırmaların çoğu, "Azerbaycan" ismini almasında Türklerin etkisinin bulunduğu tezini savunmuşlardır.[9]

5. 2. Coğrafi Olarak Azerbaycan

Azerbaycan iklimi, yeraltı ve yerüstü kaynakları ile dünya genelinde önemli coğrafyaya sahiptir. "Azerbaycan 38°-25 kuzey enlemleri ile 44°-50 doğu boylamları arasındaki coğrafi bölgeye yerleşmiştir. Sınırların uzunluğu 3600 km^2'dir. Azerbaycan 657 metre deniz seviyesinden yüksekliktedir"[10]. Yüzölçümü 86.600 km^2'dir. Azerbaycan ister tabiatıyla ister zengin petrol kaynakları ile isterse de coğrafi konum itibarı ile olsun önemli ülkelerden biridir. Asya ile Avrupa'nın kavşağında bulunan, Doğuya ve Batıya açılan "İpek Yolu"nun üzerinde yer alan transit pozisyonda olup Orta Asya Cumhuriyetleri için kapı rolünü oynamaktadır.[11] "Azerbaycan, genellikle Kafkasya'da çok önemli coğrafi bölgede yer almaktadır. Yalnızca Hazar ile Karadeniz arasında değil, aynı zamanda bölge üç deniz arasında bir boyun görevi üstlenmektedir. Hazar, Don, Volga nehirleriyle Karadeniz'e bağlanmaktadır."[12]

---

[6] Memmed Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri*, İstanbul, 1993, s.48.
[7] Elsavar Samadov, "Azerbaycan'da Din Eğitimi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmış Doktora Tezi), İstanbul 2006, s.7.
[8] Adalet İbadov, "Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'ın Siyasi ve Kültürel Yapılanması", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) Isparta, 2001, s.5.
[9] İlhami Durmuş, *İskitler (Sakalar)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, Ankara 1993, s.58.
[10] Coğrafya Dünyası, Azerbaycan, www.coğrafya.gen.tr/siyasi/devletler/azerbaycan.htm , e.t, 30.03.2012.
[11] İbadov, a.g.t., s.11.
[12] Abbas Aslan, "Azerbaycan'ın Jeopolitik Durumu İran Toprak Bütünlüğüne Etkisi", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, S. 325. Bakü 1999, s.21.

Kafkasya'da Azerbaycan, Hazar denizi kıyısında olması bölgeyi liman ülkesi konumuna getirmiştir. Petrol, doğal gaz, kurşun, çinko, bakır, demir cevheri gibi yeraltı kaynaklara sahip ve güçlü donanması ile dünya pazarına çıkmaktadır.

Azerbaycan, güneyinden kuzeyine kadar Hazar Deniz sahiline bağlı, genellikle yüksek dağlarla kuşatılmıştır. Ülkenin kuzey sınırları Büyük Kafkas dağlarına, Güneyde İran ile sınırı Talış dağları, Güneybatı küçük Kafkas dağlarıyla belirlenmektedir. Dağlar nedeniyledir ki, kara ulaşımını zorlaştırmıştır.

Bu bölgede düzenlik, dağların yoğunluğu kadar olmasa da ülkenin % 40'ı ovalıktır. Dağlarla kaplı olduğu için rüzgârı az ve ılık iklime sahiptir. Bunun içindir ki, Azerbaycan'da ziraat gelişmiştir. Tarım için en uygun yerler Kür-Aras nehri arasındaki Mil, Muğan ve Şirvan ovalarıdır.[13] Tarım ürünleri üzüm, pamuk, tütün, sebze ve meyve yetiştiriciliği yapılmaktadır.

5. 3. Azerbaycan'ın Demografik Yapısı

Azerbaycan'ın 2014 tahmini sayısına göre 9.494.600 nüfusu vardır.[14] Bunun %51,5 illerde yaşamaktadır. Azerbaycan'ın %91 Azerbaycanlılardır. Azeri dışında Lezgiler ve Avarlar, Talışlar, Ruslar, Udinler, Tatarlar, Yahudileri, İngiloylar, Ahıskalılar vb. azınlıklar yaşamaktadırlar.[15]

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 70 il bulunmaktadır.[16] Başkent Bakü, Hazar denizinin Batı kıyısında, Abşeron yarımadasında yerleşmekte, ülkenin ilim, kültür, sanayi ve ulaşım merkezidir. Bakü ile beraber Azerbaycan'ın 11 büyük şehri bulunmaktadır; Gence, Sumqayıt, Mingeçevir, Nahcıvan, Alibayramlı, Şeki, Lenkeran, Yevlah, Quba, Şamahı vb. gibi sanayi, tarım, ulaşım, kültür merkezleri vardır.[17]

Azerbaycan'ın resmi dili Azerbaycan dili, dini İslam'dır. Aynı zamanda ülkede bulunan diğer milletlerin kendi dillerinde konuşması serbest bırakılmıştır.

---

[13] Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905–1920)*, İlke Kitap,1.Baskı, Ankara,1998, s.9.
[14] Azerbaycan, Http://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Azerbaycan, (20. 09. 2014).
[15] Samadov, a.g.t., s. 9.
[16] Azerbaycan, Http://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Azerbaycan, 31.03.2012.
[17] Ramazan Özey, *Dünya Ülkeler Coğrafyası*, Akif Yayınları, İstanbul, 1997, s.234.

5. 4. Azerbaycan Tarihine Özet Bir Bakış

Azerbaycan'ın tarihi kaynakları kadim arkeolojik abideler, Antik kaynaklar, eski yazılı kaynaklardan (Sümer-Akad, Asur ve Urartu çivi yazıları) faydalanmaktadır. Erken Orta Çağ yazılı kaynaklarına göre (4-10 yy.) Bizans Kaynakları, eski Alban ve Ermeni kaynakları, Arap kaynakları, epigrafik abideler vardır. Ortaçağ yazılı kaynaklarına göre (11- 18 yy.) kapitalizm ve emperyalizm kaynaklarından istifade olunmuş ve Azerbaycan tarihşünaslığı oluşturulmuştur. Azerbaycan tarihinde miladi takvim kullanılır. Hicri (622) takvim de kullanılmıştır.[18]

Tarihte günümüze kadar, kuzeyli güneyli Azerbaycan toprağının yüzölçümü 210.000 km^2 olmuştur. İslam'dan önce bu tarihi topraklarda farklı adlarda birçok Azeri Türk boylarına ait devletler kurulmuş ve tarihte derin izler bırakmıştır.[19]

Bundan sonra Avarlar, Uzlar, Pencekler, Kıpçaklar, Alpagutlar, Hazarlar, Cepkenler, Halaslar ve Türkanlar olarak bilinen Türk grupları Orta Asya'dan Azerbaycan'a gelerek devlet kurmuşlar. M.S. 395 yılında Hun Türkleri Balkanlar'a inerken bir kısmının Kafkaslar yoluy ile Anadolu'ya ve Azerbaycan'a sarktıkları bilinmektedir.[20]

Tarihi kayıtlar Manna, Atropatena, Albaniya gibi büyük devletlerin bu topraklarda kurulduğunu dillendirmektedir.[21]Antik kaynaklar Azerbaycan'ın Güney bölümünü Atropatena, Kuzey bölümünü ise Albaniya olarak adlandırmıştır.[22] Bu devletlerin içinde de birçok Türk boylarının olduğu tarihi bir gerçektir. 1994, c. I, s. 18.

---

[18] Ziya M. Bünyadov – Y.B.Yusifov, *Azərbaycan Tarixi, Ən Qədim Zamanlardan XX.Əsrə Qədər, Azərbaycan* Dövlət Nəşriyatı, Bakı,1994, c. I,14.

[19] Mahmut Bİ, *Kafkas Tarihi*, Berikan Yayınları, İstanbul 2007, c.I, s.320; Memiş, Ekrem, *Eskiçağda Türkler*, Çizgi Kitabevi, 2. Baskı, Konya, 2005, s. 94–95.

[20] Aladdin Sultanov, "20.Yüzyılda Azerbaycan'da Arap Dili Alanında Yapılan Çalışmalar ve Arapça Öğretimi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005, s.9.

[21] Samadov,a.g.t, s.12.

[22] İbadov, a.g.t, s. 4.

BİRİNCİ BÖLÜM

AZERBAYCAN TARİHİ

1. MİLATTAN ÖNCE AZERBAYCAN'DA TARİHİ VE DİNİ GELİŞİM

M.Ö. Azerbaycan coğrafyası insanlığın varlık tarihine paralel olarak en eski medeniyetler ile birlikte anılmıştır. Bu medeniyetler ile siyasi, ticari ve sosyal iletişim dini inancı da beraberinde getirmiştir,[23] Toplumlar geliştikçe kabileler, kavimler, hanlıklar ve devletler şeklinde medeniyetler ortaya çıkmış savaş, galibiyet ve mağlubiyetler ile bir birlerini etkisi altına almışlardır.

1.1. Azerbaycan Coğrafyasında Kavimlerin Birleşmeleri Ve Komşu Etnoslar (M.Ö. 3-1. Binli Yıllar)

Azerbaycan'da eski devletler hakkında kesin bir bilgi yoktur. M.Ö.3. Binli yıllarda Azerbaycan'da çeşitli isimler altında devletler ortaya çıkmıştır. Güney Azerbaycan'ın coğrafi olarak Mezopotamya'ya yakın olması Sümer Akad çivi yazılarında anılmalarına sebep olmuştur.

Yazılı kaynaklarda en erken tayfa birlikleri Aratta ile başlar. Aratta coğrafyası Sümer destanında Urmiya gölünün Güney ve Güney Doğusunda dağlık bölgeyi göstermektedir. Sümer Tanrısı Aratta'ya da sahiplik etmiş, Aratta'yı idare eden kâhinler ise Yüksek Kâhin İnanna tarafından gönderildiğini söyleyerek Sümerler'e bağlanmak istememiş ve kendi içlerinde bağımsızlıklarını korumuşlardır. Sümer ve Akad devletleri, coğrafyasından dolayı Aratta üzerinde defalarca savaşmışlardır.[24] M.Ö.3. binyılın ikinci yarısında Sümerler dağıldı, yerine Akadlar geldi. Bu dönemde Azerbaycan'da Aratta dağıldı yerine Lullular geldi. Sümer kaynaklarında Lullu Hükümdarı Satun (M.Ö. 2230-2200), İmmaşgun (M.Ö.2200 - 2170), Anubani (M.Ö. 2170-2150) gibi hükümdarların Akadlarla savaşlarından, galibiyet ve mağlubiyetlerinden bahsederler. Coğrafi olarak

---

[23] İsmayıl Məmmədov, *AzərbaycanTarixi*, Adiloğlu Nəşriyatı, Bakı 2005, ss. 4-14.
[24] Nüşabe Memmedova, *Azerbaycan Tarixi*, Şerq-Qerb Neşriyat Evi, Bakı, 2013, ss.52-56.

Lullubilerin sınırları Güneyde Dicle nehrinden, Kuzeyde Urmiya gölüne kadar uzanır. Lullubi Mezopotomya ile dini, sosyal, kültürel ve ticari alışverişte bulunmuş ve Akadların etkisinde kalmıştır. Öyle ki, tanrı isimleri bile (Anum*, İştar* Sin*, Şamaş*) Akadcadır.[25]

Lulu ittifakına dâhil olan halklardan biri de Turukki olmuştur. Onlar Urmiya gölünün Güneyinde Aratta ülkesinde yaşıyorlardı. Lulli devleti dağıldıktan sonra Turukkiler bağımsız siyasi güç gibi ortaya çıktılar. Onlarda Kuti ve Luliler gibi Asurlar ile eski Azerbaycan arasında yerleşen topraklar için savaşıyorlardı. Bu bölgede Doğu Subarlar ve Hurilerde yerleşmiştiler. M.Ö.3. bin yılın ikinci yarısında Urmiya gölünün Batısında kavim birleşmeleri oluştu ve Mezopotomya siyasetine karıştı. Sümerler ile ittifak içinde olan Kutiler (M.Ö. 2177-2171) hâkimiyete geçerek Batı Azerbaycanı aldılar. 80-100 yıl hâkimiyette kalan Kutiler kısa metinli çivi yazılarında İştar ve Sin tanrılarına tapındıkları görülmektedir. M.Ö. 2104 yılında Kutiler iç kargaşa ile Sümerler tarafından mağlup edildiler. Zargoş dağlarında ve Urmiya gölünün Güneyindeyaşayan bir diğer kavim Su (M.Ö.3-2)kavmidir. İlk ve Orta çağ kaynaklarında rastlanan bu etnonimler Lullular ile aynı yerde yaşadığı çivi yazılarında görülmektedir.

Kaynaklar Azerbaycanlıların Hintliler ile ortak coğrafyaya sahip olduklarını belirtmişlerdir. M.Ö.8-7. binli yıllarda Hint Avrupa dili ile iletişimde olduklarını dolayısıyla Hint Avrupa ve Ural dillerinin birbirine karışmış olduğu fikrini ileri sürmüşlerdir. Bu konuda çeşitli argümanlar da vardır. İlk araştırmacılar, Balkan Yarımadası, Karadeniz Sahilleri, Ural vb. bölgeler, son araştırmacılar ise Doğu Anadolu, Ön Kafkas ve Kuzey İkiçay arası, Hint Avrupa tayfalarının ilk merkezi olduğu fikrini öne sürmüşlerdir. M.Ö.5-4. binli yıllarda burada genel Avrupa dili mevcut olmuş, M.Ö.4-3 binli yılların sonunda diyalektlere parçalanmış, parçalanan halklar Zamanla Doğuya Batıya ve Kuzeye hareket etmişlerdir. M.Ö.3. binyılda genel Hint - Avrupa dilinden Ari dili ayrılmış, M.Ö.2. binli yıllarda da bu dil Hint ve İran dili olarak ikiye ayrılmış olduğunu belirtilmektedirler. Hint Avrupa leksikası eski Sümer, Elam,

---

*Sema
*Bereket ve Aşk,
* Ay
* Güneş
[25] İqrar Aliyev-Solmaz Mirtağı Qaşqay, *Azerbaycan Tarix,* Elm, Bakı,2007, c.I, ss.150 -155.

Sami, Kartvel,Türk dillerinde ayırt edilmiştir. Böylece Araştırmacılar Türk-Hint-Avrupa dil ilişkisini Orta Asya bölgesi ile bağlamaktadırlar.

Milattan önceki yıllarda kurulan İlk medeniyetlerin ortaya çıktığı Mezopotamya'da Sümerler (M.Ö.4.Bin yıl), Samiler(M.Ö. 3 Binyıl),Kassiler (M.Ö. 3. Binyıl), Elamlar (M.Ö.2. Bin yıl) Asurlar (M.Ö. 2. Binyıl sonrası) Aratta ve diğer Azerbaycan coğrafyasında yaşayan kavimler ile siyasi dini ve ticari alışverişte bulunmuş, zaman zaman hâkimiyeti altına almıştır.[26]

1.2. Azerbaycan'da İlkel Dinlerin İzleri

Azerbaycan'da yapılan Arkeolojik çalışmalardan da anlaşılıyor ki, milattan binlerce yıl önce Azerbaycan'da yerleşmiş kabileler bulunmaktaydı.

Milattan 6 -7 bin yıl önce kadının ilahlaştırıldığı görülmektedir. M.Ö. 3. binli yıllarda ortaya çıkan ateşe tapınma inancı, ateşi temizleyici ve koruyucu kutsal güç gibi görmeleri, haç gibi işaretlerin zeminini hazırlamış ve ateşin sembolü olmuştu. M.Ö. 12-13 yüzyılda Genceçay, Borsunlu, Sarı çobanda bulunmuş kaplarda haç çeşitleri görülmektedir.[27]

M.Ö. 2. binli yılların birinci yarısında kabile başçılarının yaşlı insan olması maddi manevi güce sahip olmaları, dini idareciliği ele almaları, onları ilahlaştırmış, anaerkil toplumdan artık yavaş yavaş ataerkil topluma geçilmeye başlanmıştır. Karabağ, Gence, Talış Mingeçevir, Şeki kurganlarında tayfa başçıları için yapılan abideler bunları tasdikler niteliktedir. Erkeğin giderek yüceltilmesi, heykellerin yapılması hayatın diğer alanlarında ve ev eşyalarında motif olarak işlenmiştir. Ölü kültü ortaya çıkmış, ölüler sağ ve sol tarafı üzerine, gün batan tarafa doğru gömülmeye başlanmıştır. Bununla birlikte yakma ve parçalayarak gömme gibi adetleri de vardır.

Azerbaycan'da rastlanan diğer eski inançlardan biri de Şamanizm'dir. Şamanizm'in varlığı erken taş devrine kadar da götürülmektedir. Şamanizm'in din adamlarına bazen de "kam" denilmiştir. Çin kaynaklarında bu terim 8. asırda tespit

---

[26] Bünyadov, *a.g.e*, I, 76-81

[27] İbrahim Hasanov, "1990-2006 yılları arasında Azerbaycan'da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahili", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,(YayımlanmışYüksek Lisans Tezi) Konya, 2008 s.20.

edilmiştir. İslam kaynaklarında ise 9.asırda yazılan eserlerde rastlanmaktadır. Mahmut Kâşgâri bu terimi "kâhin" diye tercüme etmiştir.

Şamanizm Sovyet bilim adamlarına (Mikaylovskiy, Haruzin, Potorov, Aleksev) göre Türklerin orijinal dinidir. Bu inanç Putperestlikle beraber M.S.7. yüzyıla kadar Kuzey Azerbaycan'da varlığını devam ettirmiştir.[28]

Azerbaycan'da Zerdüşt dinine bağlı olarak Ateşperestlik de yayılmıştır. Yaklaşık M.Ö. 3500 yıllarında Zerdüşt tarafından kurulan dinin içine ateş ahkâmı konularak ateş, dinin sembolü haline geldi. Zerdüşt dininin kurucusu olan Zerdüşt nerede yaşadığı tartışmalıdır. Bazı araştırmacılara göre Zerdüşt Ora Asya'da veya Afganistan'da ortaya çıkmış İran'da yayılmıştır. Son araştırmacılara ise Rey (İran) şehrini ve Azerbaycan'ı Zerdüşt'ün vatanı olarak göstermişlerdir. Zerdüşt Avesta metinlerinin yazılması ve Düzenlenmesi Sâsâniler Döneminde tamamlanmıştır.

Zerdüştlüğün Ateşperestlikle karışık öğretimi eski Azerbaycan'da yayılmış sonrasında ise ateş mabetleri inşa edilmiş, ateşe tapınmak yaygınlaştırılmış ve ülkenin adı ateş mefhumu ile eşit anlama getirilmiş hatta Azerbaycan Zerdüşt'ün vatanı sayılmıştır. Bu tasvirlerin hepsi İran kökenli sülalelerin siyasi üstünlüğü neticesinde baş vermiştir. Örneğin, Midya'da "Artavaz" (Midya Hükümdar) mefhumunun karşılığı atrepat[*] olduğunu belirtmiş ve Midya ateşperestlerini İran kökenli değil, Turan tayfalarına ait etmişlerdir.[29]

Azerbaycan'da ateşe hizmet eden kâhinlere "Mag" deniliyordu. Maglar ilk başta Zerdüşt ayinlerini yapmıyorlardı. Tahminlere göre M.Ö. 6. yüzyılın sonundan itibaren maglar Zerdüşt dinine kâhin gibi hizmet etmeye başladı. M.Ö. 5-4 yüzyılda ise Zerdüştlüğe ateşperestlik hükümlerini dâhil etmişlerdi. İran dilinde yazılmış Avesta'da İskender zamanında yazılan kitaplardan sonra eklenen Zend Avesta'da Magların ismi "Artavaz olarak geçmektedir. Anlamı "Ateş saklayan" demektir.

Azerbaycan'da var olan diğer bir din Yahudiliktir. M.Ö. 2. binyılın sonlarında ortaya çıkan bu din mensuplarından bazıları[30] M.Ö. 1. yüzyılda Asur ve Babil

---

[28] Mireli Seyidov, *Qam-Şaman ve Onun Qaynaqlarına Ümumi Baxış,* Gençlik, Bakı 1994, ss.15-35.
[*] Atropat: Ateş saklayan, ateş saklanan
[29] Mehriban Gasımova, "Azerbaycan'da Dini Hayat", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara, 1999, s.19.
[30] Hidayet Orucov, *Azerbaycan'da Din En Qedim Dövürden Bugünedek*, İdrak, Bakı,2012, s.35.

hükümdarlarının baskılarından kaçarak Azerbaycan'a hicret etmişlerdi. Aralarındaki inanç ve uygulama farklılıklarından dolayı Dağ Yahudileri, Avrupa Yahudileri ve Gürcü Yahudileri olmak üzere üç guruba ayrılmışlarıdır. Nüfus olarak Dağ Yahudileri daha fazladır. Dilleri ise Farsçanın bir lehçesi olan Tatçadır.[31]

1.3. Azerbaycan'da Ortaya Çıkan İlk Devletler

Tayfa birliklerin oluşması ile MÖ. 843 yılında Manna devleti kuruldu. Tarihte bu devlet ilk defa Asur kaynaklarında geçer. Urartu Çivi yazılarında "Manna" Tevrat'ta "Mini" olarak kaydedilmiştir. Manna'nın Başkenti İzirtu (Güney Azerbaycan'da Zivye bölgesi) olmuştur. Manna Kuzeyde Araz nehri Güney ve Güney doğuda Kassi ülkesi, Parsu ve Midya ile sınır teşkil etmiştir.[32]Manna Asurlar (M.Ö.8. yy.) ve Urartular (M.Ö.8-7. yy) tarafında birçok kez işgale uğradı. Uzun süre onların elinde yarı bağımlı olarak varlığını sürdürdü. Manna, MÖ.6. yüzyılın birinci yarısında Kafkas'tan gelen Skit tayfaları ile birleşti. Manna'nın Batı ve Güney Batı bölgelerine Kimer- Skit- Sak tayfaları yerleşti ve Asurlara karşı büyük tehlike oluşturdu. Böylece Manna bu tayfalar ile ittifaka girerek Asurların itaatinden çıktı. Çivi kaynaklarına göre Mannalı'lar çok tanrıcılığa inanıyor çeşitli ilahlara tapıyorlardı. Fakat tapındıkları tanrıların isimleri, günümüze kadar ulaşmamıştır. İbadet için ayrıca mabetler yapılıyor burada tanrıların heykelleri konuluyordu. Hasanlı'dan çıkan altın cam ve gümüş sini üzerinde Birden fazla Allah ve hayvan tasvirleri, insan ve ejderha resimleri yer almıştır. Kahramanın ejderha ile dövüşü, kartal kızın uçuşu, kurbanlık koyunların kesilmesi, çocuğun kurban edilmesi, gibi birçok dini merasim ve efsaneler anlatılmıştır. Manna, Asur yanlı Mannalılar tarafından M.Ö. 590 yılında çökertildi ve yerini Med devletinebırakarak ismi tarihe karışmış oldu.[33]

8 ve 9. Yüzyıl kaynaklarda, Kimer Skit Padişahlığından sonra Med devleti hâkimiyete gelmiştir. Manna'nın güney doğusunda İran'ın merkezinden Medlerin Azerbaycan topraklarına yerleştiği, zamanla hâkimiyeti ele geçirdiği ve M.Ö.550 yıllarında da zayıflayarak devrildiği belirtilmektedir. Dağılan Medler sonradan

---

[31] Kövser Tağıyev, *Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi,* Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2013,c.6, S.28,s.381.
[32] Sebuhi Ahmedov, *Azerbaycan Tarixinde Yüz Şexsiyet,* Ayna Mektub Evi, Bakı, 2006, s.5-7.
[33] Memmedova, a.g.e., s.56-64.

Ehmenilere birleştirilmiştir. 20-30 yıl İran'ın en güçlü devletlerinden biri olmuştur. Medler Azerbaycan'ı da kendi etkisi altına almıştır.[34]

Med Padişahı Astiag'ın torunu 2. *Kir* Midya'yı aldıktan sonra Ehmeni Fars devletini (M.Ö.550) kurmuştur. Fars kökenli olan Ehmeniler, İran'ın Güney Doğusunda güçlenmeye başlamış zamanla Elam, Küçük Asya, Orta Asya (Harezm, Sagdiana, Baktriya, Markiyana, Sak ülkeleri v.s) ve Hindistan'a kadar büyük bir coğrafyayı ele geçirmişlerdir. Azerbayca da bu devletin elinde uzun süre kalmıştır[35].

Ehmeni devletine bağlı olan olan Güney Azerbaycan 2. yüzyılın başlangıcında yeni bir güçle karşılaştı. Makedonyalı 2.Filipin'in(M.Ö.336-323) ölümünden sonra hâkimiyeti oğlu İskender elina aldı. İskender Doğu Ülkelerine inmek istedi, Doğu ve Batı Anadolu, Ehmenilerin elinde idi. Ehmeni şahı 3. Dara M.Ö. 331 yılına birçok Kafkas, İran ve Türk tayfaları ile birlikte Gavgamel düzenliğinde savaşa çıktı, 3.Dara savaşa hâkim konumdayken, mağlup konumuna geldi, savaşı yarım bırakarak Midya'ya kaçtı. İskender'in bu zaferi Doğu'nun en büyük zaferi "Gavgamel Savaşı" olarak kayda geçti. M.Ö.4. Yüzyılın sonunda İskender'in vefatından sonra İmparatorluğu da dağıtıldı ve Diyadoklar arasında paylaştırıldı. Orta Asya'da ortaya çıkan Pers devleti İran'ı Selevki'lerden (M.Ö.321-281) alarak beş asır (M.Ö.3.asrın ortası, M.Ö.266) hükümdarlık etti. Persler Selevki ve Roma ile uzun savaşlar yapmak zorunda kaldı. Bu dönemlerde Azerbaycan olaylardan uzakta kalmış ve yarıbağımlı siyaset yürütmüştü.[36]

Atropetena, Güneyde Midya, Doğuda Hazar denizi, Batıda Zargoş dağları ile sınır teşkil eder Madalı Atropat tarafından M.Ö.323 yılında kurulmuştur.[37] Genel olarak Atropetena devleti İran devleti olarak bilinir. Azerbaycan'da ne tam İranlaşma ne de tam Türkleşme olmuştur. Burada iki dilde konuşan halklar birlikte yaşamışlardır. M.S.224 yıllarına kadar varlığı devam etmiştir. Atropatena Devletinde İlk Zerdüştlük dini ortaya çıkmış ve tek tanrı dinine geçilmiştir. Sonradan ateş dinin içine dâhil edilerek Ateşperestlik dini geniş bir şekilde yayılmıştır.[38]

---

[34] Rauf Melikov, *Azerbaycan Milli Ansiklopediyası*, Elmi Merkezi, Bakı, 2007, ss. 167-169.
[35] Bünyadov, a.g.e., I,123.
[36] Bünyadov, a.g.e.,I,128-130.
[37] *Âli Mekteblere Hazırlaşan Abuturyentler Üçün Azerbaycan Tarixinden Vesayit*, y.y., Bakı, 2008, s.9.
[38] İ.A.Hüseyinov - E.S.Sümbatzadə, *Azərbaycan Tarixi*, Azərbaycan SSR Elimler Akademiyasının Nəşriyatı, Bakı,1958, I, 57-65.

M.Ö. 330 yılında Kuzey Azerbaycan'da dağınık halde bulunan feodal küçük yapılar birleşerek tek çatı altında toplanmış ve Albanya devletini kurmuşlarıdır. Albanya'(M.Ö. 4.- MS. 1.yüzyıl)nın hâkimiyeti Ehmeniler devrinde başlamış Romalılar tarafından işgal edilene kadar devam etmiştir. Albanya, antik kaynaklarda Aras nehrinin Kuzeyinde kalan coğrafi bölgenin adıdır. Alban tarihçisi Strabon'un (M.Ö.64- M.S.24) verdiği bilgilere göre Alban halkının kökeni tam olarak nereye ait olduğu belli değildir. Albanya ismi Orta Asya'da Türk kökenli grupları ifade eder. Alban sözlükte "Alp" "cesur, yiğit" anlamlarına gelir. "an" sahiplik aitlik ekidir. "Alban" Cesurlar yiğitler demektir. Türkmenlerde "Alpan", Kazaklarda "Alban",kelimesini almıştır. Yine Strabon'un bilgisine göre Albanya Kuzeyde Dağıstan, Batıda Gürcistan, Güney ve Güney Batıda Aderbaygan ve Ermenistan'ın bir kısmı ile komşudur. Başkenti Önce Gebele sonra Berde olmuştur. Bu bölgelerde 26 dil konuşulmuştur.[39]Strabon, Albanya'da Heliya (Güneş İlahı), Zeus(Gök Gürültüsü ve Şimşek Tanrısı) ve Selena (Ay İlahı) gibi tanrılara itaat ettiklerini belirtmiştir. Kâhinlerin Hükümdardan sonra ikinci önemli kişi olduğunu söylemiştir. Albanya'da mâbed ibadeti gelişmiştir. Mabette çalışmak üzere özel "Herodul" (kutsal köle) yetiştirilmiş bazen hayvanlarla birlikte kurban edilmişlerdir.[40]

Albanya, M.Ö. 66-65 ve 36 yıllarında Romalıların işgaline maruz kalmış sonrasında ise Romalı Komutan Gney Pompey tarafından Roma devletine kazandırılmıştır. Hiristiyanlık geldikten sonra ise Hıristiyanlaştırma faaliyetleri başlamıştır. İlk Hıristiyanlık Filistin'den gelen Hz.İsa'ya inananlar vasıtası ile yayılmıştır. Hz.İsa'nın öğrencilerinden Apostol Faddey Albanya' ya ilk Hıristiyanlığı getiren kişidir. Faddey Azerbaycan'da şehit edilmiş, onun öğrencisi Yelişa tebliğ faaliyetine devam ederek Gebele'nin Qıs Şehrinde kilise yaptırmış, kiliseye "Doğu Kilisesinin Annesi" adını vermiştir.[41]Albanya'da Kiliseler giderek artmış, çoğu kiliseler eski mabet ve ibadetgâhların yerine yapılmaya başlanmış, Hıristiyan dini Yunanca, İbranice ve Arapça tebliğ edilmiştir. Bu dilleri halk anlamadığı için Alban çeviriler ile birlikte eğitim devreye girmiş, bundan sonra Hıristiyanlık eğitim yolu ile devam

---

[39].Qiyaseddin Qeybullayev, *Azerbaycan Türklerinin Teşşekkülü Tarixinden,* Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı, 1994, ss. 210-230.
[40] Sümbatzade, a.g.e., I, 65-75.
[41] Gasımova, a.g.t.,17.

etmiştir. Alban alfabesi oluşturulmuş. Süryani dili ve Yunan dilinden İncil ve başka dini kitaplar Albanca'ya çevrilmiştir.[42]

4. Yüzyılın başlangıcında Konstantin fermanına uygun olarak mezheplere serbestlik verildi ve takibi durduruldu. Ön Kafkasya'da Hıristiyanlığın tebliği yeniden canlandırıldı. Albanya'da 4. yüzyılda Hıristiyanlığı Grigori tebliğ ediyordu. Rivayete göre Grigori Pers kökenlidir. Apastol Faddey'in şehit edildiği yerde Artaz vilayetinde doğmuş, Kayseride hıristiyan ruhunda yetişmiştir. Birinci yüzyılda başlayan Hıristiyanlık 4.yüzyılda Albanya Hükümdarı Urnayırın Hıristiyanlığı kabul etmesi ile resmi din haline geldi. Albanya'da Zamanla Hıristiyanlık zayıflayınca eski inançlar yüze çıkarak kendini gösteriyor, Bizans baskı yapınca Hıristiyanlık ön plana geçiyordu. Bağımsız kalınca eski dinler yine ağır basıyordu. İslam dini gelene kadar bu süreç böyle devam etti.[43]

2. MİLATTAN SONRA AZERBAYCAN'DA TARİHİ VE DİNİ GELİŞİM

Miladi tarihe Albanya devleti ile giriş yapan Azerbaycan devletinin dini Hıristiyanlık idi. Sasaniler Döneminde ise yönetim tarafından Zerdüştülük ön plana çıkartıldı, bu esnada mecusilik kendisine yer buldu

2.1. Azerbaycan Sâsâniler Hâkimiyeti Altında

İran'da iktidara gelen Sâsâni Sülalesi (MS. 3-7. Yüzyıl) Arşakiler'e (Parflar) ait olan bölgeleri kendilerine birleştirerek Sâsâni devletine kurduktan sonra Eyaletler oluşturdu. Bu eyaletlerden biri de Azerbaycan idi. Azerbaycan'da da canişinliksistemi kuruldu. Kaynaklarda Canişin ismi "Merzban" olarak ifade edilir. Sonradan bu kavrama dini anlam yüklenerek Merzban " Mabedan", "Mabet" şekline girmiş ve büyük mabetler inşa edilmiştir. İran Merzban sınıfına aitti. Bu sınıfa yüksek memur, asker, ordu ve zenginler dâhil idi. İkinci sınıfta ise toprak sahipleri, tacirler, köylüler ve işçiler vardı.

Erdeşik Papakan İran'da 226 yılında"Şahenşah" ilan edildi. İran'a dâhil olan Güney Azerbaycan askeri tartışmalardan kenarda kalıyor ama İran'ı tanıyordu. Sâsâni Şahı Armenya için Roma ile uzun savaşlar yaptı ve 2. Şapur (309-379) döneminde

---

[42] Orucov, a.g.e.,ss.55-64.

[43] İbrahim Hasanov,*1990-2000 Yılları Arasında Azerbaycan'da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler Tarihi Açısından Tahlili*, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Konya, 2008, s.15.

Armenya bölüştürüldü. 4. yüzyılda ön Asya'da aynı zamanda İran siyasetine bağlı olan ülkelerde Hıristiyanlık yayılmaya başladı. Hıristiyanlığı Roma taraftarı olarak gören Sâsâniler, karşılık olarak Zerdüştlüğü ve onun ahkâmına çevrilmiş ateşperestliği güçlendirmeye çalıştılar. 5. yüzyılın sonuna doğru Roma İmparatorluğu yıkılmış yerini Bizans İmparatorluğu almıştı. Hıristiyanlık ise Provoslav, Monofizit ve Nestorian kollarına ayrıldı. İran ve Azerbaycan'da Nestorian mezhebi yayıldı. Bizans Provoslav kilisesi Nestorian öğretisini küfür ilan etti. Durum böyle olunca Sâsâniler Nasturilerin ibadetine kısmen izin verdi. Aynı zamanda Mecusilik güçlendirilmeye çalışıldı. Yezidgirt Mecusiliği özellikle Armenya bölgesinde güçlendirmek istiyordu. Sasani'lerin giderek zorlaşan durumu bir takım isyanların çıkmasına sebebiyet verdi ve yeni harekâtlar, akımlar ortaya çıkmaya başladı. İran'da Başkaldıran Mezdekiler harekâtı Azerbaycan'a kadar ulaşıyordu.[44]

2.2. Mehraniler Sülalesi

Albanya'nın Şemkir Kazak vilayetine 6. yüzyılın başında Mehraniler Sülalesinin hâkimiyeti başladı. MoiseyKalankatli'nin verdiği bilgiye göre Mehran Sâsâni Şahının akrabasıdır. Mehraniler döneminin temelini Sabir tayfaları atmış fakat sonra İran kökenli nesle ait edilmiştir. Mehran Girdman 590 yılında bölgenin 12 ileri gelenlerini öldürüp o bölgeye sahip çıktıktan sonra Hıristiyanlığın monofizit görüşünü benimsiyor. Neticesi Vardan ise Aran Vilayetinin 60 temsilcisini zehirleyerek Albanya'ya hâkim oluyor ve Kafkas tayfalarının da bir kısmını kendine tabi ediyor. Varaz Grigorun varisi Cavanşir (636-680) bütün Albanya'nın hâkimiyetini eline alıyor. Patrov (Berde) şehrini merkez yapıyor. 3. Yezid'e tabi olan Cavanşir, onunla birlikte Araplara karşı savaşıyor.5. Yüzyılın sonu Altıncı yüzyılın başlangıcında Albanya halkı din olarak ikiye bölündü. Halkın bir kısmı Hıristiyanlığı diğer kısmı eski dinleri kabul etti. 510-630 yılları arasında Bizans ile İran arasında birçok defa isyanlar ve savaşlar oldu. Azerbaycan, Armenya ve Gürcistan toprakları kâh Bizans'ın, kâh da Sâsâniler 'in eline geçti. Nihayet Albanya için Bizans ile İran arasında giden savaşı 630 yılında İran kazandı.[45]

---

[44] Memmedova, a.g.e., ss.103-111.
[45] Bünyadov, a.g.e., I, 170-191.

651 yılında Sâsâni İmparatorluğu dağılınca Azerbaycan tamamen Araplara bağımlı oldu. Arap Hilafetinde dâhili çekişmeler başlayınca Kafkas'ın diğer feodalları gibi Bizans tarafına geçti. 2. Konstantin (641-668) Cavanşir'i kendi koruması altına alması ile Cavanşir Bizans İmparatorunun sayesinde tekrar bütün Albanya'nın hâkimine çevrildi. Albanya Hazarların işgallerine maruz kalınca Hazar Hakanının kızı ile evlendi ve Hazarlara asılı konuma geldi. Hazarlar yeniden Albanya'ya sahip olmak isteyince Albanya'nın birliğinin dağılmaması için Cavanşir, Araplara sığındı.[46]

2.3. Maniheizm ve Mezdekiler Harekâtı

Zerdüşt'ten sonra Mani 215 yılında Pers İmparatorluğunda Hıristiyanlık, Zerdüştlük ve Budizm'i birleştirerek Manheizm dinini kurdu. İran kökenli Arşakilerin kurmuş olduğu Mani dini, öğretilerinde bütün dinleri kucaklayacak ve dünya dinine çevrilecek bir din lazımdır. O da Maniheizm'dir diyordu. Manheizm 1.Şapur hâkimiyeti döneminde ortaya çıkmıştır. Mani öğretisine göre ışık ve karanlık arasında daimi savaş vardır. Dünya şeytani ameller ile doludur. İnsan ilk olarak kötü unsurlardan arınması gerekir. Dünya nimetlerini terk etmeli hatta evlenmemelidir. Mani bununla birlikte, mülk ve evlilik konusunu tam olarak yasaklamamıştı.[47]

Mani dini kısa sürede İran'da, Orta Asya'da ve Batı Roma İmparatorluğunun ücralarına kadar yayıldı. Mani bu tebliğinden dolayı takip edildi ve 276 yılında yakalanarak idam edildi. Mani, Öğretisini Pehlevi ve Süryani dilinde tebliğ etti. 3. yüzyılın sonunda Maninin devamcısı Bundos Roma'da ve İran'da dini tebliğe başladı. Fakat Mani'den farklı olarak şer güçleri yok etmek için aktif harekâta çağırdı. Bu da mezdekiliğe büyük etki etti.[48]

Sâsâni devletinde baş veren sosyal eşitsizlik hak ve hukukun mülkiyet sahiplerine geçmesi Mezdekiler isyanına (481 -529) sebep oldu. İsyana Mezdek Bemdad başçılık ediyordu. Mezdekilerin amacı insanlar arasında mülk eşitliği yaratmaktı. Mezdekilerin talimine göre hayrın şer üzerindeki galebesi Allah'ın ve ışığın yardımı ile galip gelecektir. 1. Kavad döneminde (488 – 531) Mezdekiler, geniş yayılmış ve devlet Mezdekilere destek çıkmıştı. Kavad'ın oğlu Hosrov Mezdek'e karşı

---

[46] F.G. Mexsudov, *Azerbaycan Tarixi,* Elm Neşriyat, Bakı,1988, c. II, s.84.
[47] Gasımova, a.g.t.,s.102.
[48] Mexsudov, a.g.e., s.96.

çıkarak 529 yılında Mezdek'i idam ettirdi. Mezdekiler mağlup oldu fakat etkisi uzun süre devam etti.[49]

3. AZERBAYCAN HALKININ VE DİLİNİN OLUŞMASI

Orta Çağ'da dini ve siyasi rekabet döneminde, Azerbaycan Türklerinin bir halk gibi tek dil olması için ortam oluştu. Azerbaycan dili Kuzeyde Derbent, Güney'de İran, Doğu'da Hazar denizi, Batı'da Tiflis İrevan'a ve Urmiye Gölünün Batı Sahillerine kadar uzanıyordu. Azerbaycan halkı bu coğrafyada veya komşu ülkelerde yaşayan Türk ve diğer etnosların gelip yerleşmesi ile oluşmuştur. Azerbaycan dilinin içine diğer halklarda olduğu gibi sonraki dönemlerde farklı dillerde konuşan ayrı etnoslar özellikle Farsdilli tayfalar dâhil olmuştur.

Azerbaycan'da Fars, Lezgi, Pehlevi, Tat v.s dillere, Orta Asya'dan gelen yeni Türk dilli (Sakasenler, Udinler, Turukkiler, Muklar, Kaddusiler) etnosların yerli Türklerle kaynaşması Azerbaycan halkını oluşturdu. İşgal ve savaşlara karşı birlikte hareket ettiler. Bu etnosları birleştiren unsur ise dilin aynı olması ve aynı dini ideolojiye sahip olmaları idi. Hıristiyanlık döneminde Azerbaycan halkı tek halk gibi dili ise Türk dili olarak güçlendi. İslam'ın Fethi döneminde ise (6-8 yy.) etnik dil, coğrafi ideoloji birlik gibi şekil aldı. İslam dinini kabul etti ve Arap Hilafeti altına geçti.[50]

Arapların fethinden sonra Azerbaycan Türkleri kendi dillerini korumanın yanı sıra yazı dilinde Arap alfabesini, devlet dili olarak ise Farsçayı kullanmışlardır. Dolayısıyla Arap ve Fars dili ilim ve edebiyat dili olarak zengin tabakanın kullandığı dil haline gelmiştir.[51]

3.1. Azerbaycan Türklerinin Kökeni

Kaynaklarda uzun zaman Azerbaycan halkının kökeni bilerek yanlış izah edilmiş, onları Fars milleti olarak kaleme vermişlerdir. S.E. Kesrevi 'ye göre (11-12. yy.) Azerbaycan'da Selçuk Oğuzlarının gelmesi ile burada Türk tayfaları yerleşmiş, Safevilerin döneminde ise Farsları Türkleşmeye maruz bırakmışlar. Bu iddiayı B. Bartold'da tekrar etmiştir. 11- 12 yüzyılda halkın Türkleşmesini Oğuzların buraya gelmesi ile bağlamışlardır. Azerbaycan Türklerinin bir halk gibi yaranmasını 14-15. yy.

---

[49] Bünyadov., a.g.e., I, 150.
[50] Qeybullayev, a.g.e., s.239.
[51] Mireli Seyidov, *Azerbaycan Halkının Soykökünü Düşünerken,* Yazıcı, Bakü,1989, ss.3-8.

ait olduğunu bildirmişlerdir. Aynı bilgiyi B. Minorski ve B.V Müller de tekrarlamıştır. Bu tarihçiler 11-12. yüzyıla kadar olan kaynakları göz önünde bulundurmamışlar veya yanlış değerlendirmişler.

Bu iddiaya 1930'lu yıllarında siyasi renk verilmiş ve Azerbaycanlıları soy kökünden ayırmışlar. Azerbaycanlı'ları Türk etnosları ile bağlayan araştırmacıları siyasi damgalar vurup cezalandırmışlardı. Latin alfabesini Kril alfabesi ile değiştirmişler, halkın Türk adı bütün belgelerden ve pasaportlardan silinmiş ve yerine "Azerbaycanlı" mefhumu yazılmıştı. Halkın menşeini ve dilini Türk diline değil Midya diline bağlamaya çalışmışlardı.[52] Maalesef bu tür yanlış bilgiler Azerbaycan Tarihini doğru ışık tutmasına uzun süre engel olmuştur.

3.2. Azerbaycan Halkının Teşekkülü

M.Ö. 3-1 bin yıllarında Azerbaycan'da Türk etnosları yaşamış, bu dönemde Türk etnosların özel toponimler yer ve şahıs isimleri verilmişti. Güneyde Türk etnoslarına "Aderbayganlı" kavramı tatbik olunmuştu. Böylece binli yollarda iki isim "Alban" ve "Aderbaygan" etnik isimleri yaranmıştı. Azerbaycan dilinin teşekkülü ise 3-4. yüzyılda başlamış 6-8. yüzyılda. tamamlanmıştır. Bu zaman diliminde Azerbaycan'da giden dini tartışmalar bitmiş, Azerbaycan İslam dinini kabul etmişti. Azerbaycan'ın Arap Hilafetine tabi olması onun arazi bütünlüğünü sağlamış, medeniyetini, geleneğini, dini inancını ve komşu ülkelerle ilişkilerini Azerbaycan milleti olarak devam ettirmesine ortam sağlamıştır.[53]

4. İSLAMİYET SONRASI AZERBAYCAN

640 yıllarında Hilafet ordularının Kafkas'ı fethi sırasında Azerbaycan, siyasi olarak Sâsâni ve Bizans İmparatorluğu arasında sıkışmıştı. Ön Kafkas'a sahip olmak için Bizans ile Sâsâniler arasında miladın 3.yüzyılından beri başlayan savaşlar, belirli aralıklar ile 6. asrın 30'lu yıllarına kadar devam etmiş savaşın sonuçları ağır olduğundan gelişme yavaş ilerlemişti. Arapların fethi döneminde Güney Azerbaycan Sasani'lerin hâkimiyeti altında, Kuzey Azerbaycan'lılar ise Sâsâniler'e yarı bağımlı vaziyette olup, bir taraftan Hazarlar'a haraç veriyor diğer taraftan da Bizans'ın saldırılarına maruz

---

[52] Bunyadov, a.g.e, I.230.

[53] Ali Farkhadov, "Azerbaycan Türklerinin Etnik Kimliğinin Oluşumu", Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Sosyoloji ve Antropoloji Ana Bilimdalı, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul,1998, s.58.

kalıyordu. Böyle bir durumda Arap yarımadasında güçlenen yeni bir devlet ortaya çıktı.[54]

4.1. Azerbaycan'ın Hilafete Dâhil Edilmesi

Arapların fethi döneminde Azerbaycan'da Ateşperestlik, Hristiyanlığın, Putperestlik, Yahudilik dini yayılmıştı. Bunun yanısıra diğer dini inançlar da vardı. Azerbaycan savaşlar sebebi ile siyasi, sosyal ve ekonomik olarak zor durumda idi. Böyle bir durumda İslam dini ile tanıştı. İslam dininin siyasi gücü, cizyesi, haracı vs. vergileri diğer devletlere nazaran daha uygundu. Buna rağmen Azerbaycan Araplara kolay teslim olmamış uzun yıllar mukavemet göstermişti.[55]

Azerbaycan'a İslam'ın gelişi, fetih hareketleriyle birlikte Hz. Ömer zamanında olmuştur. Araplar 639, 643, 645 olmak üzere üç defa fetih hareketi yapmıştır. İlk fetihte Hüzeyfe b. el-Yemen'in komutanlığındaki Arap Ordusu o zamanki Azerbaycan Merzbanı (Vali) İsfendiyar İbn Ferruhzad ile karşılaşmış birkaç gün süren savaş sonunda Araplar savaşı kazanarak Merzban İsfendiyar'ı rehin almışlardı. Bundan sonraki 643, 645 yıllarındaki fetih hareketleriyle de Azerbaycan tamamen Arapların hâkimiyeti altına geçmiştir. Fakat hâkim olmakla ülkenin tamamı İslam'ı kabul etmez yaklaşık yüz-yüzelli yıl içinde halkın mukavemetiyle uğraşılır.[56]Azerbaycan'da çeşitli dinler ortaya çıkıp gelişse de İslam dönemine kadar hiçbir din Azerbaycan halkının tamamını hâkimiyet altına alamamıştır. İslamiyet'ten sonra ise 14 asırdır İslam Azerbaycan'da hâkim olan tek dindir. Bu zaman içerisinde Azerbaycan İslam dini ile özdeşleşerek tarihi ve kültür yapısını şekillendirmiştir.[57]

4.2. Hürremiler Harekâtı

Hürremiler iki kola ayrılır. Biri İslam'dan önce vardı ve *Mezdekiler* adlanıyordu. İkinci tarikat ise İslamiyet döneminde ortaya çıktı ve Bebek'iler adlandırıldı. Mezdekiler, hâkim tabakaların feodal istismarını, Hürremiler ise feodal zulmünden dolayı hilafetin milli esaretine karşı mücadele ediyorlardı. Fars milli ve dini geleneğini savunan Bâbek (795 - 838) Arap kültürünün Azerbaycan'a yayılmaması için devlete

---

[54] Vaqif Piriyev, *Azerbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası,* Müellim Neşriyatı, Bakı,2006 s.21
[55] Mexsudov, a.g.e., II.241.
[56] İbrahim Hasanov, a.g.t., s.17.
[57] Naile Velixanlı, *Arap Hilafeti ve Azerbaycan*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1993, s,18-19.

karşı çıkıyordu. Bu sebeple Azerbaycan'ı ve eski ayinlerini ona karşı koruyorlardı. Onlara göre dünya daimi, insan ruhu ise ebedidir. Dünyada iki güç arasında aralıksız mücadele var. Bu güç hayır ve şerdir. Hayır, şerre galip geleceği mutlaktır. Babek Halife kumandanlarından altısını öldürmesi ve dine engel olması sebebi ile Halife Mu'tasım tarafından 838 yılında işkence verilerek idam edildi.[58]

4. 3. Babek ve Cavidan'ın Halk Harekâtı

Azerbaycan tarihçisi Ziya Bünyadov'un verdiği bilgilere göre Hürremilerin Müslüman Araplara karşı mücadelesi 61 yıl devam etmiştir. Hürremiler, Cavidan'a Allah kadar inanmışlardı. 816 yılında savaşların birinde Cavidan *Ebu İmran*'ı öldürdü, aldığı yara ile üç gün yaşayabildi. Bu zaman Bâbek'in 18 yaşı vardı. Rivayete göre Cavidan'ın dul karısı Bâbek'e âşık oldu ve uydurduğu vasiyetle Bâbek ile evleniyor. Vasiyete göre güya Cavidan öleceği günü biliyor, kendinden sonra ruhunun Bâbek'e geçeceğini söylüyor. Böylece Bâbek Hürremilerin başına geçti. Taraftarları ise Bâbek'e sadık kalacaklarına söz verdi. Bâbek Hürremilerin başına geçtikten sonra güçlü bir çevre edinerek Araplara karşı savaşmıştır.[59]

Azerbaycanlılara göre Hürremiler harekâtı her şeyden önce istiklaliyeti için başkaldırmış, İslamiyet'i ise ideolojik bayrak edinmişti. Bu sebeple Babek Azerbaycanlıların gözünde kahramana çevrilmişti. Hürremiler tarihte ilk defa olarak yabancı işgalcilere karşı savaşta kırmızı bayrak kaldırmış ve kırmızı giymişlerdi.[60]

4. 4. Hilafetin Zayıflaması İle Azerbaycan'da Bağımsız Devlet Kurumlarının Ortaya Çıkışı

9. Yüzyılda dâhili karışıklıklar çoğalınca hilafet zayıflamaya başladı. Bâbek isyanı bastırıldıktan sonra 9-11 yy. arasında yerli halk, Arap hâkimiyetinden çıkarak, kendi istiklaliyetlerini kurmak istediler. Bu devlet kurumlarından en büyükleri Şirvanşahlar, Şeddadiler, Saclar, Salariler ve Revvadiler idi. Son üç devlet farklı dönemlerde birbirlerinin yerine geçmişlerdir. Bu devletler dinden ziyade siyasi bağımsızlık sebebi ile Arap hâkimiyetine bağlı kalmak istememişlerdi.[61]

---

[58] Velixanlı, a.g.e., s.259.
[59] Ziya Bünyadov, *Azerbaycan VII-IX Asırlarda,* Şerq-Qerb, 2007, s.270.
[60] Maxsudov, a.g.e., s.97.
[61] İlham Yaylaqlı Oğlu Aliyev, *Qafqazda İmperiyalar ve Ermenilerin Azerbaycan'a Köçürülmesi,* y.y., Bakı,2012, s.27.

Ortaçağ kaynakların verdiği bilgiye göre 10. yüzyılın başlangıcında Artık Rusya'nın Azerbaycan'a hücumları başladı.10.yy'a kadar Slavlar, Hazar denizi vasıtası ile sadece ticaret amaçlı Azerbaycan'a geliyordu. Sonrasında ise bu geliş amaçlarını değiştirerek işgal ve yağmalama amaçlı gelmeye başladılar. Ruslar 914 yılında 500 gemi her birinde 100 kişi olmakla Hazar sahillerine geldiler. Beklenmedik saldırı yaptılar ve savaşı kazandılar. Bu tarihten sonra belli aralıklarla Ruslar Azerbaycan'a saldırıyor ve yağmalıyordu. 944 yılında Berde'yi alana kadar bu durum böyle devam etti. Uzun süren savaşlarda her iki taraf büyük kayıplar verdi. Halkın iradesi onların dirençlerini kırdı diğer taraftan misri hastalığı yayıldı. Savaştan ziyade hastalıktan ölenlerin sayısı arttı. Bu sebeple 945 yılı Ağustos ayında Slavlar burayı terk ettiler. Slavların darbesi ağır oldu savaşta zayıflayan Salari devletinin yerini Şeddadi devleti aldı.[62]

4. 5. Azerbaycan Selçuk ve Atabeyler Hâkimiyetinde

Selçuk, Oğuzların Kınık tayfasına mensup idi. 22 veya 24 oğuz tayfası birleşerek Selçuk devletini kurdular. Azerbaycan'da bu tayfanın içinde yer alıyordu. Türk akını 11. asrın birinci yarısında Selçuk Türklerinin Azerbaycan'a girmesi ile başladı ve sonraki yıllarda devam etti. Azerbaycan halkı onların önüne geçemedi. Gelen Türkler yerli halk ile kolay uyum sağladı ve birlik oluşturdular. Selçuklular bir asırdan fazla ömür sürdü ve İslam dinini bütün Türk milletlerine yaymak için mücadele etti. Azerbaycan'da siyasi, sosyal, ekonomik ve dini gelişmeleri sağladı. Birçok edip mimar ilim ve bilim adamı yetiştirdi. Fakat her yükselen devlet gibi bu devlette inişe geçti. Sultan Melikşah'ın ölümünden sonra sülale arasında taht kavgası çıktı. Bu da devletin zayıflamasına ve dağılmasına sebep oldu. 119 yıl faaliyet yapan Selçuklular, 1157 yılında dağıldı. Selçukluların zayıflaması yerli feodal güçlerin yeniden ortaya çıkmasına sebep oldu. Şirvan Şahlar devleti yeniden güçlenmeye başladı. Diğer taraftan 12. yüzyılın 30'lu yıllarında Azerbaycan'da Atabeyler (1136-1225) devleti ortaya çıktı. Kurucusu Şemseddin İldeniz olmuştur. Harezm Şahın oğlu Celalettin'in Azerbaycan'a saldırısı ile Atabeyler devleti son bulmuştur.[63]

---

[62] Bünyadov, a.g.e., 1989, I, 273-284.
[63] Velixanlı a.g.e., 387-390.

5. MOĞOL İSTİLASI

13. Yüzyılın başlangıcında Merkezi Asya'da güçlü Moğol devleti kuruldu. O zamanlar Azerbaycan'ın dâhili ve harici durumu oldukça sıkıntılı idi. Ülkede Tek devlet yoktu, parçalanmış devlet kurumları vardı. En güçlüleri Atabey ve Şirvanşahlar devleti idi.

Moğol hükümdarı Cengiz Han ilk defa 1220 yılında Azerbaycan'a hücum etti. Atabek Hükümdarı Özbek'ten kışlamak için büyük haraç aldı. Kışı geçirdikten sonra Gürcistan'ı işgal ettiler. 1231 yılında yeniden Azerbaycan'a yürüyüş yaptılar. 1239 yılında Derbend'i işgal ederek bütün Azerbaycan'ı almış oldular.[64]

5.1. Hülagûlar Celayirîler ve Çobanîler Dönemi

Moğol Hakanlığı Tarafından Azerbaycan'a gönderilmiş Hülakü Han 1256 yılında Azerbaycan'ı 1258 yılında Bağdat'ı istila ederek, beş yüz yıldan fazla süren Abbasiler hilafetini sonlandırdı. Böylece Hülaküler (1258-1265) devleti kuruldu. Azerbaycan ise Hülaküler devletinin siyasi idari merkezi oldu.

Azerbaycan'da Çobaniler'in siyasi durumu: Türk- Moğol kökenli Sulduz kabilesinden olan Çobaniler 1338 yılında Şeyh Hasan (1338-1340) Celayir'e galip gelerek devleti idare etmeye başladı. Çobaniler Hülaküler 'in devamcıları idi fakat tam idari sisteme sahip olamadılar. Padişah ilan ettikleri İlhan'nın isminden istifade ediyorlardı. Melik Eşref'in Ölümü ile Hülaküler devleti son buldu.

Şeyh Üveys (1359-1374) 1358 yılında Çobanileri mağlup ederek hâkimiyeti eline aldı ve Celayirileri devletine dâhil ederek, Tebriz'i Başkent yaptı. 1367 yılında Şirvan bölgesini de aldı. Şeyh Üveys zamanında merkezi idare sistemi güçlendi. Şeyh Üveys'ten sonra hâkimiyete oğlu Sultan Hüseyin (1374-1382) geldi. Ülkede feodal perakendelik güçlendi ve merkezi hâkimiyete karşı isyan başladı. Celayiriler bundan sonra sık sık hâkimiyeti kaybediyor fakat güç toplayarak yeniden idareyi eline alıyordu.[65]

---

[64] Sümbatzade, a.g.e.,I,ss. 190-197.
[65] Mexsudov, a.g.e.,III, 14-47.

5.2. Azerbaycan'da Moğolların Dini siyaseti ve İslam Dininin Yeri

Moğollar ile Türkler arasında din önemli faktör idi. Moğollar putperest olduklarından Moğollara bağlı olarak Hülakü ve İlhanlar döneminde Azerbaycan'da putperest mabetleri yayıldı ve putperestlerin sayı arttı. Moğol Şehzadelerinin taht için yaptıkları mücadelede bu veya diğer dinden istifade ediyor, kendi amaçlarına ulaşmaya çalışıyorlardı. Böyle bir ortamda ciddi adım atan Kazan Han (1295-1304) putperestlikten yüz çevirerek devlet beyliğini İslam Beyliği ilan etti. Kazan Han'ın ıslahatı neticesinde putperest Moğolların geneli İslam'ı kabul etti. Kabul etmeyenler, Han'ın fermanı ile ülkeden çıkartıldı. Ülkede kalmak isteyenler için ise iki yüzlülük yapmamaları, ülkenin adına leke getirmemeleri şartı konuldu. Vergi sistemi yeniden gözden geçirildi, ülke ekonomisini canlandırdı, kervansaraylar yaptırıldı, Gümrük vergileri düzenlendi. Ülkede bilim, kültür edebiyat, coğrafya, tarih, tıp vs. alanlarda gelişme kaydedildi.[66]

6. AZERBAYCAN'DA TİMUR AK VE KARAKOYUNLU DEVLETLERİ

Orta Asya'da Teymur İmparatorluğunun kurulması ve komşu ülkelere saldırıya geçmesi aynı zamanda Kızıl Orda Hanı Toktamış'ın Azerbaycan'ı almak istemesi zaten karışık ve zayıf olan Azaerbaycan'daCelayiriler hâkimiyetini daha da gerginleştirdi. Bu dış güçlerin baskısı neticesinde, Azerbaycan Celayirilerin elinden çıktı. 1385 yılında başlayıp 1392 yılına kadar defalarca işgale uğratıp en sonunda Azerbaycanın tamamına sahip olan Timur 1405 yılında Semerkant'ta vefat etti. Timur'un vefatından sonra yerli derebeyleri yeniden ortaya çıkmaya başladı.[67]

13.Yüzyılda Azerbaycan Timur, yerli derebeyler, Kızıl Orda ve sonrasında ise Moğollar tarafından idare edildi. Bu dönemde Azerbaycan'da genel olarak Türk tayfaları yaşıyordu. Hülaküler döneminde ise 20'den fazla Moğol-Türk tayfaları daha Azerbaycan'a gelerek yerleştiler. Türk kökenli olduklarından Azerbaycan'a kolay uyum sağladı ve etnik kökeni etkileyerek devlet işlerinde ve Türk dilli halkında artış gösterdi. Muhammet Nahcivan'ının verdiği bilgiye göre bu dönemde resmi evraklar 3 dilde (Arapça-Farsça-Türkçe) düzenleniyordu. Türkçe'de Uygur alfabesi kullanılıyordu.[68]

---

[66] Bünyadov, a.g.e., I, 345.
[67] Piriyev, a.g.e.,46-51.
[68] Memmedov, a.g.e., ss.133-150.

Köken olarak Oğuz Türklerinden olan Karakoyunlulara Baharlılar Başçılık ediyordu. Kurucusu Bayram Hoca idi. 1410 yılında kuruldu ve 1468 yılına kadar devam etti. 1468 yılında Akkoyunlu Uzun Hasan tarafından, Karakoyunlu Cihan Şah mağlup edildikten sonra tarih sahnesinden çekildi. Akkaoyunlular ise 1501 yılında Safevi devleti tarafından sonlandırıldı.[69]

7. AZERBAYCAN SAFEVÎLER DEVLETİ

Safeviler, Moğol İstilası (13.yy.)döneminde kuruldu. Moğol istilasından sonra ortaya çıkan sûfi tarikat okullarından biri de Erdebil şehrinde, Şeyh Sefieddin İshak el Musevi el- Erdebili (1252-1334) adı ile bağlı idi. Rivayete göre Şeyh Sefieddin 21. Nesilden 7. Şii İmamı Musa Kazım'ın torunlarındandır. Hz. Fatıma ve Hz. Ali'nin 26. Neslidir. Bütün Erdebil halkı şeyhin müritleri idi. Sadece Erdebil halkı değil Rum'da, Gilan'da, Talış 'da, Fars'ta vs. birçok müritleri vardı. Onlar hâkimiyetin ve siyasetin kusurunu Sünni hâkimlerde görüyorlardı. Bu sebeple Sünniliği sonlandırıp kendileri hâkimiyete geçmek istediler.[70]

Safevi devleti 1501 yılında Şah İsmail tarafından kuruldu. Bu devletin önemi ilk "Azeri dili" kavramını kullanmış olması ve Şiilik inancını Azerbaycan'a getirmiş olmasıdır. Safevilerin son döneminde çıkan isyanlar, Osmanlı'ının baskısı, ara savaşlar ve diğer sebepler ekonomik durumu zayıflattı. 1747 yılı Haziran'ın 20'de suikast ile Nadir Şah öldürülmesinden sonra Safevi devleti son buldu.[71]

8. RUSLARIN AZERBAYCAN TOPRAKLARINI İŞGALİ

8.1. İran, Rusya ve Türkiye Arasında Azerbaycan

Bu dönemin Tarihi bilgilerine göre Erzurum Paşası 1723 yılında Gürcistan'a girerek Kartil ve Kahetya'yı almış, oradan da Gence'ye hareket etmişler. Gence'de Azerbaycanlıların mukavemeti ile karşılaşıyorlar. Türk Ordusunun Kafkas'ta İlerlemesi Türkleri Ruslar ile karşı karşıya getirmiş, böylece Kafkasya Türkiye, İran ve Rusya'nın düğüm noktasına dönüşmüştü. İsviçre savaşından çıkan Rusya yeniden savaşacak kadar gücü yoktu. Osmanlı ile Barışanlaşması yapmak zorunda kaldı. 1724 Yılı Temmuz

---

[69] Necefli Tofiq Hümbet Oğlu, *Qaraqoyunlu ve Ağ Qoyunlu Dövletlerinin Tarixi Müasir Türk Tarixşunaslığında,* Çaşıoğlu, Bakı, 2000, ss.10-24.
[70] Bünyadov,1994, I, 401.
[71] Oqtay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Dövleti*, Şerq-Qerb, Bakı, 2007,s.232.

ayının 12'de yapılan anlaşmaya göre Derbend, Bakü, Salyan Lenkeran diplomatik yolla Rusya'ya birleştirildi. Rusya ise Ermenistan, Gürcistan, Hazar sahili de dâhil olmakla bütün Azerbaycan'ı Türkiye'ye vermeye razı oldu.[72] Azerbaycanlılar Türk "Laleler" ordusunu rağbetle karşıladılar. Fakat Azerbaycan topraklarına yerleştirilmiş Ermeni ve Gürcüler Azerbaycanlılar adına hareket ederek onlarla savaşıyorlardı.

8. 2. Onsekizinci. Yüzyılda RusyaAzerbaycan ilişkileri

2. Yekatira'nın (1762-1796) çarlığı ile güçlenen Rusya, Kafkasya'ya özel ilgi duyuyordu. Ön Kafkas'ın istila konusu Çarizmin harici siyasetinin birinci planı idi. Rusya devletinin Güney sınırları Kafkas Sıra Dağlarına kadar yayılmıştı. Rusya Devleti, dış siyaseti neticesinde Hazar Denizi, Azerbaycan ve İran vasıtası ile Hindistan ve Çin'e ticari yolu açtı. Bu durum Türkiye ve İran ticaretine darbe vurmak anlamına geliyordu. Türkiye ve İran Kafkas'ı ele geçirerek Rusya'nın Doğu siyasetine önlemek istiyordu. Rusya'nın gelişmiş ticareti ve sunduğu rahat hayat,18.yüzyılda ortaya çıkan Azerbaycan hanlıklarını kendine çekti. Bu hanlıklardan en güçlüleri Şeki Hanlığı, Karabağ Hanlığı ve Bakü Hanlıkları idi. Hanlıklar arasında meydana gelen savaşları Rusya ilgiyle takip ediyor, fakat müdahale etmiyordu. Taki Guba Hanı Feteli Han Rusya'ya müracaat edip yardım istediği zamana kadar.[73]1768-1774 yıllarında Rusya-Türkiye savaş zamanında Türkiye Sultan'ı Azerbaycan hanlıklarına özellikle Guba Hanı Feteli Han'a ve Dağıstan güçlerine mektup göndererek onları savaşa çağırdı. Fakat Feteli Han bu çağırışa cevap vermedi. Bütün yerli hanlıklar savaştan yana olurken Feteli Han Rusya'ya meyletmekte idi. Bunu gören Dağıstan, Şamahı ve diğer hanlıklar 1774 yılında Feteli Han ile savaşmış ve onu mağlup etmişlerdi. Feteli Han bu olaydan sonra Rusya'dan yardım istedi. Rus ordusu Derbent'e gelerek Feteli Hana yardım etti. Ruslar geri dönerken Feteli Han şehrin anahtarını Çar Yekatirin'a göndererek hediye etmiş fakat 2. Yekatirin Türkiye ile yeni bağladığı anlaşmanın bozulmaması için hediyeyi kabul etmiyor ama bir dahaki yardımında küçük askeri bir grubu Guba'da bıraktı. Rusya'nın bu ve ticaretteki başarısı Feteli Han ve diğer küçük hanlıkların sempatisini kazanmasına sebep oldu.

---

[72] Afyoncu Erhan, http://www.bugun.com.tr/pages/marticle.aspx?id=36624. (08.02.2015).

[73] E.B. Muradeliyeva vd. *Azerbaycan Tarixi XIX-XXI Asrın Evveli*, Bakı Unversiteti Neşriyatı, Bakı, 2010, s.5.

Fakat Bundan sonraki dönemde Artık Rusya Azerbaycan'a yavaş yavaş girerek Hazar sahili vilayetlere el koymaya başladı.[74]

8. 2. 1. Kuzey azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali

18-19. Yüzyılın başlangıcında Azerbaycan'da siyasi durum ağır idi. Tek devlet kurma faaliyetleri boşa çıktı. İran'a, Türkiye'ye ve Rusya'ya karşı savaşacak tek devlet yoktu. Çarizm Hazarı, iç denizine geçirip, Kafkas'ı alarak Orta Asya'yı ele geçirmek için yeni yollar arıyordu. Kafkas, Rusya için sadece iktisadi değil stratejik olarak da büyük önem arz ediyordu. Batı Avrupa devletleri, İngiltere ve Fransa da Kafkas'a göz dikmişti. Çar Rusya'sının istilasını ilgiyle takip eden İngiltere ve Fransa Rusya'ya karşı İran'ı tahrik ediyor, savaşacağı takdirde İran'ı silah ile temin edeceğini söylüyordu.[75]

1801 yılında Doğu GürcistanRusya ile birleştirildi. Kazak Gürcistan'a bağlı olduğundan o da Rusya'ya dâhil oldu. Böylece Azerbaycan işgali başlamış oldu. Çar, Gürcistan'dan sonra Azerbaycan'ın tamamını almak istedi. Hanlıkları ayrı ayrı kendi tarafına çekmeye başladı. Fakat hiçbir hanlık buna razı olmadı. 1803 yılında General Sisianov Carbalaken'i işgal etti. General Sisianov daha sonra Gence Hanlığına göz dikti. Gence Hanı Cavad Han teslim mektubuna itiraz etti ama Gence'de yaşayan Ermeniler, Rusya'ya mektup göndererek Gence'de Rusların yolunu beklediğini belirttiler. Ruslar,1804 yılı Ocak ayının 3'de Gence' ye saldırıya geçti. Cavad Han ve oğlu bu savaşta öldürüldü. Gence işgal edildikten sonra idari merkez yapıldı ve 1.Aleksandr'ın eşinin şerefine "Yelizavetpol" olarak ismi değiştirildi. Gence ismini kullanmayana 1 manat para cezası veriliyordu. Gence'nin alınmasından sonra Rusların Azerbaycan'ı işgali daha da kolaylaştı. 1805 yılı Mayıs'ın 14'de Karabağ'ı, Aralığın 25'de ise Şirvan Hanlığı Rusya'ya dâhil edildi. 1806 yılında ise Bakü hanlığını almak için yola çıktı. Şartları bildirerek Bakü'yü Hüseyin Gulu Han'dan teslim almak istedi. Şartları kabul eden Hüseyin Gulu, Kalenin anahtarını vermek ve gizli konuşmak için Sisianov ile görüşmek istediğini belirtti.Görüşmenin samimi geçeceğine inanarak orduyu durdurup Han'ın görüşüne giden Sisianov görüş sırasında Hüseyin Gulu Hanın amcasının oğlu İbrahim Bey silah ile Sisianov'u vurup, başını keserek Tebriz'e Abbas Mirze'ye götürüdü. Sisianov'un ölümünden sonra General Bulgakov Bakü'nün teslim

---

[74] Bünyadov, a.g.e., I, s.569.

[75] Dilare Seyidzade, *Azerbaycan XX Asrın evvellerinde Müsteqilliye Aparan Yollar,* Kitab Cemiyeti, Bakı,1998, ss.5-16.

olmasını istedi. Teslim olacağı takdirde halka dokunmayacağına söz verdi. Hatta oğlunu teminat amaçlı Bakü'ye gönderdi. Halk bu söze inanmayıp dağlara çekildi. Han ise İran'a kaçtı. 3 Ekimin 1806 yılında Bakü işgal edilmiş oldu. Bundan bir süre sonra Guba savaşsız teslim oldu.[76]

8. 2. 2. Gülistan anlaşması

1812 yılı yaz aylarında Rus halkı Napolyon'a karşı vatan muharebesine kalktı. Rusya-Fransa savaşını fırsat gören İran ordusu, Kafkas'ta faaliyete geçti ve Azerbaycan için Rusya ile savaşa girdi. Rus ordusu İran ve Azerbaycan'ın yerli ordusunu mağlup etti. 1813 yılı ocak ayında Lenkeran kalesi Ruslar tarafından işgal edildi. Giderek ilerlemesinden endişe duyan İngilizler, İran Şahını Rusya ile anlaşmasını istedi. 1813 yılı Ekimin 12'de İran Tarafından Mirza Abdül Hasan Şirâzi, Rusya tarafından komutan Ratişov*Karabğ'ın Gülistan ilçesinde sülh mukavelesi* imzaladı. Anlaşmaya göre Talış, Şirvan, Guba, Bakü, Gence, Karabağ ve Şeki Hanlıkları Rusya imparatorluğuna dâhil edildi. İran, Doğu Gürcistan, Kazak ve Şemseddil sultanlıklarına, ayrıca Dağıstan'a ait iddialarından vazgeçtiğini bildirdi. Revan ve Nahcıvan hanlıkları İran hâkimiyetinde kalıyordu. Hazar Denizi'nde donanma bulundurma hakkı Rusya'ya ait olacaktı. Rus tacirler dâhili gümrük vergisinden muaf olarak ticaret yapabileceklerdi.[77]

8. 2. 3. Türkmençay anlaşması

İran, Rusya'nın Gülistan anlaşmasını kabullenmiyor ve yeniden savaşa hazırlanıyor. İngiltere savaşa başlaması için tam destek vereceğini temin ediyor, İran'da silah fabrikaları açıyordu. Şah Abbas Mirza, Rusya'ya Gülistan antlaşmasını yeniden değerlendirmesini teklif etti. Ama Rusya teklifi reddedince İran,26 Temmuz 1826 yılında 60.000 ordu ile Azerbaycan'ın Kuzeyine girdi. Ruslar savaşa başladıktan birkaç ay sonra İran'ı ağır mağlubiyete uğrattı. Nahcıvan ve İrevan'ı da elinden aldı. Rus ordusu Güney Azerbaycan'ı Urmiye ve Erdebili de İran'ın elinden alınca durumun zorlaştığını gören Şah Abbas Mirza, barış anlaşması yapmak istedi. 1828 yılı 10 Şubat tarihinde *Tebriz'in Türkmen köyünde* Rusya ile anlaşma imzalandı. Anlaşmaya göre

[76] Muradeliyeva, a.g.e., ss.5-23.
[77] Büyadov, a.g.e.,I, s.576.

Revan Hanlığı, Nahçıvan hanlığı ve Talış Hanlığı Rusya'ya verilmiş, Aras Nehri bu iki devlet arasında sınır oluşturmasına karar verilmişti.[78]

Diğer taraftan 1828 yılında Rus-Türk savaşı başladı. Türkiye Rus ordusunun ülkenin içlerine doğru gireceğinden endişe duyarak 1829 yılında Edirne'de yapılan anlaşmada Türkiye Ön Kafkas'ı Rusya tarafından tutulmasını tasdik etmek zorunda kaldı.[79]

8.2. 4. Ondokuzuncu yüzyılın ilk yarısında azerbaycan

Gülistan ve Türkmençay anlaşmasından sonra Kuzey Azerbaycan'da Hanlıklar iptal edildi. Şuşa'da "Müslüman Eyaletler Reisliği" kuruldu. İdarenin Başında Rus Subayı duruyordu. Ülke eyalet ve dairelere bölündü bu daire başlarına da yine Çar subayları getirildi. Ülkeyi onlar idare etmeye başladı.

1804, 1813, 1826, 1828 yıllarında Ermeniler' in İran Türkiye ve Güney Azerbaycan'dan Ön Kafkas'a aynı zamanda Karabağ'a yerleştirilmesi sayesinde buralarda Ermenilerin sayısını suni olarak artırdı. 1826-1828 yıllarında İran'dan ve Güney Azerbaycan'dan Ön Kafkas'a ve Karabağ'a 18.000 Ermeni ailesi yerleştirildi. Türkmençay anlaşmasında bu göçün anlaşması da yapılmıştı. Ruslar Ermenileri Kafkasya'nın en iyi bölgelerine yerleştireceklerine söz vermişti. 1828-1830 yıllarına kadar 40.000'den çok İran 84.000 Türkiye Ermeni'si Yelizavetpol ve İrevan'a yerleştirildi. Onlara 2.000 desyatin* den çok hazine toprağı verildi.[80]

Rusya'ya karşı 1826 yılından 1840 yılına kadar Guba, Gence, Şeki, Şamahı, Carbalaken, Lenkeran vilayetlerinde isyanlar baş verdi fakat hepsi de Çar ordusu tarafından bastırıldı. 1840 yılında bütün memur ve işçiler uzaklaştırılarak yerlerine Ruslar alındı. Mahkeme işlerinde sadece nikâh ve boşanma İslam idari usulüne göre yapılıyordu. Kalan mahkemeler Rusya'nın eline geçti. 1852 yılında yeni vergi sistemi tatbik olundu. Bu vergi halkı zorlasa da ülkenin ekonomisini geliştirdi. Çar bütün vergileri paraya çevirdi.[81]

---

[78] İsmayılov. IV, ss.39-57.
[79] Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi,* Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1990, c.I, ss.119-122.
[*] 1desyatin, 1.093 hektar alana denk gelen ölçü birimi.
[80] Bünyadov, a.g.e.,I,587.
[81] Nifteliyev Ramil, *XIX Asrın İkinci Yarısında Şimali Azerbaycan Kendlilerinin Azadlıq Harekatı,* Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, Bakı,2006, ss. 18-50.

8.2. 5. Azerbaycan'da burjuva proletarya toplumunun teşekkülü

19. Yüzyılın ikinci yarısında Azerbaycan'da Kapitalist sanayisinin gelişmesi Burjuva ve Proletarya sınıfını oluşturdu. Sömürge halinde olan Azerbaycan'da, kapitalist sistemin sayesinde bu durumdan çıkacak zenginler meydana geldi. Bunlar Zeynalabidin Tağıyev, Şemsi Esedullayev, Musa Tağıyev, Murtuz Muhdarov, Manafov vb. gibi Azerbaycan'ın yerli zenginleri ortaya çıktı. 20. Yüzyılın başlangıcında Petrol sanayisinde olan 167 firmadan 49'u Azerbaycanlılara 118 ise Ermeni ve Rus Burjuvasına ait idi. Siyasetin, medeniyetin, ekonominin yükselişi, Azerbaycan'da milli duyguları da uyandırmış, milli burjuva sınıfı ortaya çıkmıştı. Mirze Feteli Ahundov ilk defa "Keşkül" gazetesinde "Azerbaycan Milleti" cümlesini kullandı. Milli şuurun uyanması, sömürge halinde yaşayan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü için çok önemli idi. Çünkü Çar Rusya, halklar hapishanesine dönüşmüştü. Bölgelerde herhangi bir isyan ölümle sonuçlanıyordu. Böyle bir durumda Azerbaycan proletaryası ve burjuvazisi halkı aydınlatmak ve bilinçlendirmek için ellerinden geleni yapıyorlardı. M.F. Ahundov, Hasan Bey Zerdâbi, Nerman Nermanov vd. halkın aydın kesimleri idi. Bu dönemde işçi sınıfı çok zor durumda idi. İşçiler, kapitalistler tarafından istismar ediliyor, karşılığında ise düşük bir miktar alıyorlardı. İş günü 12-14 saati buluyordu. İşçiler için tatil yoktu. Petrol madenlerinde 365 gün iş günü sayılıyordu. Rus yönetim merkezlerinde ise 233 gün iş günü vardı. Bu durum aydınların da etkisi ile birlikte işçi sınıfının ayaklanmasına sebep oldu.[82]

8. 3. Edebiyat

19. yüzyılda Sanayi devrimi bilimi, teknolojiyi, tıpı, matbaayı ve diğer alanları geliştirdiği gibi,edebiyatta da kendini gösterdi. Azerbaycan edebiyatının kurucusu M.F. Ahundov olmuştur. Seyid Ezim Şirvan, Celil Memmed Guluzâde, Nerman Nermanov, N.G. Vezirov vd. edipler tarafından edebiyat alanı geliştirildi insanların bilinçlenmesi hız kazandı. Yazarlar eserlerinde sınıf temsilcilerini ve uyuyan halkı eleştiriyorlardı. Bununla birlikte romantik, dini ve mistik cereyanlarda vardı. Edebiyatçılar gazetelere de büyük önem veriyorlardı. Yeniliğe kapalı olan baskıcı dini düşünce sistemini acımasızca eleştiriyorlardı. Realist edebiyat temsilcileri ana diline ve onun saflığına özel önem veriyordu. Dönemin diğer özelliklerinden biri de âşıkların yetişmesi idi. Aşıg

[82] Mexsudov, a.g.e., I, ss.298-312.

Elesger, Aşıg Necefoğlu, Hüzeyin Bozalganlı gibi güçlü âşıklar yetişmiştir. Bu aydınlar Azerbaycan halkına milli duyguları aşılayan ilk ediplerdir. Fakat Dini düşünce konusunda çoğu materyalist felsefeyi savunmuşlar ve milleti yönlendirmişlerdir.[83]

8. 4. Çarlık Döneminde Azerbaycan'da Dini İnanç

Rusya, Kuzey Azerbaycan'ı işgal ettikten sonra dini ve siyasi kimliklerini güçlendirmek için 19. asrın 30'lu yıllarında İran ve Osmanlı İmparatorluğunun içinde yaşayan Ermenilerin aynı zamanda kendi hâkimiyeti altında yaşayan Almanların, Rusların Azerbaycan topraklarına yerleştirilmesini uygun görmüştü. Buradaki, amaç Azerbaycan'ı Anadolu Türklerinden ayırmak için Kuzey Azerbaycan toprakları üzerinde ermeni devleti yaratmaktı. Bu Rusya ile birlikte diğer Avrupa devletlerinin de planı idi. 1828 yılında Azerbaycan topraklarını parçalama amaçlı Rusya ile İran devleti arasında imzalanan mukavelede, Ermenilerin Azerbaycan'a yerleştirilmesi ve vatan edinilmesi için gerekli şartlar konulmuştu. Rus Araştırmacısı K.N Şavrov'un verdiği bilgiye göre 1828-1830 yılları arasında Güney Kafkas'a 40 binden çok İran ve 84 bin Türkiye Ermenisini Yelizavetpol ve İrevan Topraklarına yerleştirip 5000 bin desyatinden çok hazine toprağı verildiğini haber vermektedir.[84]

Çar Rusya'sı, Hıristiyan nüfusu Kuzey Azerbaycan'a yerleştirmekle Hıristiyanlığın yayılacağını ve Müslüman din adamlarının itibarlarını kaybedeceğini düşünüyordu. Rusya'nın işgaline karşı çıkanlara sert bir şekilde hak ve hukukları ellerinden alınarak çeşitli suçlamalar ile ağır cezalara mahkûm ediliyorlardı. Bu olumsuz gelişmelere 1826 yılında Gence, 1837 yılında Guba büyük isyanlar yapmış fakat hükümet daireleri onları susturmayı başarmıştı.

O devirde mülki mahkemelerin yanı sıra şeriat mahkemeleri de faaliyet gösteriyordu. Her ilde şeriat mahkemelerinde ruhani başçılar ve kadılar vardı. Onlar nikâh, boşanma ve miras gibi konulara bakıyorlardı. Mülki mahkemeler ise devlet ve siyaset işlerine bakıyordu. Önce şeriat mahkemeleri Çar Hükümetine tam bağımlı konuma getirildi ve tüm mahkemeler mülki idari mahkemelerinde yargılanmaya başlandı. Diğer taraftan da din adamlarının ve mescitlerinin sayısı azaltılarak din alanında birçok yeniliklere ve kısıtlamalara gidildi. Örneğin, din adamlarına özel bir

---

[83] İsmayılov, a.g.e., IV, ss.157-167.
[84] Meherrem Zülfüqarlı, *Azerbaycan Tarixine Yeni Baxış*, y.y., Bakı, 2007, ss.56-58.

takım vergi ve mükellefiyetler konuldu. Bu değişime herhangi bir şekilde başkaldıranlara en ağır cezalar verildi.[85]

Göç ettirilen Ruslar için 30'dan fazla köy ve kasaba kuruldu. Kurulun yaşam alanlarına Bakü'de dâhil 20 kilise yapıldı. Muhacir Ruslar Subbotnikler, Skopcular, Baptistler ve diğer Hıristiyan tarikatlarından ibaret idi. Bu tarikatlar halkın ruhen de Hıristiyanlaşmasına yardım edecekti.[86]

Çar hükümeti Osmanlı imparatorluğu ve İran devleti ile dini ve siyasi ilişkileri zayıflatmak için her türlü yola başvurmuştu. Daha önceden var olan Şeyhu'lislamlık müessesesini 1823 yılında "Kafkas Şeyhülislamı", 1832 yılında "Kafkas müftüsü" müesseselerini yeniden tesis etti. Bu müesseseler, diğer İslam Birliğinden ayrılarak Çar Hükümetine bağlandı. 1864 yılında Güney Kafkas Müslüman Ruhanilerin teşkili konusunda yaratılmış yerli Şii ve Sünni mezheplerinin temsilcileri Şeyhülislam teşkilatının içine dâhil edildi.

1872 yılında *Güney Kafkas Şii ve Sünni Muhammedi Ruhaniler* İdaresi hakkındaki tüzük devlet şurasının takdimi ile Rusya Çarı tarafından 5 Nisan 1872 yılında onaylandı. İdarenin kurulmasında Rus Ortodoks kilisesinin kuruluş düzeni örnek alınmıştı. Güney Kafkasya'da iki müslüman idari organı müftünün denetimi ile "Sünni Ruhani İdaresi" (müftülük) veŞeyhülislamın başkanlığı altında "Şii Ruhani İdaresi" kuruldu. Tiflis'te kurulan bu merkezi iki idarenin her biri bir başkanlıktan, üç üye ve iki yardımcı ile beraberkâtip, mütercim ve bir arşivciden oluşuyordu. Bu iki idareye bağlı olan Tiflis, İrevan, Yelizavetpol Bakü yönetim merkezlerinin her birinde bir meclis olmakla toplam dört meclis vardı. Sünni idaresinde 16, Şii İdaresinde ise 20 kadı vardı. İdare Çar İmparatorluğunun İç İşler Bakanlığının gözetimi altında idi.Kurulan bu sisteme göre 1823 yılından bu güne kadar Kuzey Azerbaycan'da 12 din adamı Şeyhulislam vazifesini yerine getirmiştir.Bunlar; Ş.Muhammed Hüseyinzâde (1823-1846), Fazil İrevâni (1847-1872), Ahmet Hüseyinzâde (1872-1884), Mirze Hasan Tahirzâde (1885-1894), Abdüsselam Ahundzâde (1895-1907), Muhammed Hasan Mövlezâde Şekâvi (1907-1909), Muhammed Ferculla Pişnamazzâde (1909-1918), Ağa Alizâde (1918-1920;1944-1945), Mirmehdi Hekimzade (1954-1966), Aliağa

[85] Orucov,a.g.e.,s.142.
[86] Hasanov, a.g.t.,s.22.

Süleymanzâde (1968-1976), Mirgazenfer İbrahimov (1978-1980) ve Allahşükür Paşazade(1980-)'dir.

Kafkas Şeyhulislam görevini Tiflis'e yerleşen Şii Müslüman mescidinin Ahunduna verildi. Müftülük merkezi ise bir süre Kazan şehrine sonra ise Tiflise geçirildi. Şimdi ise Kafkas Ülkelerinin her birinde ayrı müftü görev yapmaktadır. Kafkasya'da 1832 yılında kurulan ve Sünni İslam mezhebine ait olan müftülük görevini ise 11 kişi yerine getirmiştir. Bunlar; Tacuddin Mustafın (1832-1840), Osman Efendi Velizâde (1842-1847), Mehemmed Efendi Müftizâde (1847-1880), Abdülhamit Efendizâde (1872-1880), Hüseyin Gayıbzâde (1883-1917), İbrahim Efendi Efendizâde(1944-1955), Esdulla Dibirov (1956-1959), Şerif Efendi Velizâde(1960-1966), Ahmet Efendi Bozgeziyev(1968-1969), İsmail Ahmedov (1969-1986), ve Salman Musayev' (1989-…) dir.[87]

19. Asrın 40'lı yıllarına kadar Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyaseti maksat yönlü yoğun karakter taşıyordu. Çar hükümet İslam'ı gözden düşürmek için sadece gayrimüslimleri göç ettirmekle kalmıyor aynı zamanda Kuzey Azerbaycan'ı Osmanlı devleti, İran ve Arap ülkeleri ile de ilişkilerini sınırlandırıyordu. Diğer taraftan dinin ilkelliğini gösterme amaçlı kendi dinleri olan Hıristiyan Alban Katalikosluğunu da 1836 yılında resmi olarak ortadan kaldırıp Ermeni-Grigoryan Kilisesine bağladı. Böylece Ermenileri şimdiki bölgeye yerleştirerek hak ve yer sahibi yaptı.

Çar Hükümetinin sınırlamaları kısa sürede halk üzerinde etkisini gösterdi. Halkın isyanına sebep olacağını anlayan hükumet 1842 yılında Güney Kafkasya'da din alanında oluşturulan düzenlemelerde önceki haklar kısmen de olsa geri iade edildi. Şeriat mahkemelerinin faaliyet dairesi genişletildi, İmparatorluğa sadık olan din görevlileri ödüllendirildi, görevde olan bütün ruhanilere hazineden ödenek ayrıldı.

Batı'da Rönesans'la başlayıp 19. yüzyılda zirve yapan aydınlanma çağı Kuzey Azerbaycan'ı da etkilemişti. 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında Kuzey Azerbaycan Avrupa medeniyetine yakından ilgi duymaya başlamış, Batı değerlerine rağbet güçlenmiş, maarifçilik işi yayılmış, yeni nesil milli kimliğe sahip çıkmaya başlamıştı. Bu uyanış milli özgürlüğün yanında din özgürlüğüne de zemin hazırlamıştı. İslam dininin gücünü bilen Çarizm din alanında baskıyı daha da artırıyor, dini ortamları

[87] Orucov, a.g.e.,ss.140-146.

ve matbaaları sürekli denetim altında tutuyor hatta matbaaları kapattırıyor, yenilerine izin vermiyordu.

Çar Rusya'sının en çok dikkat ettiği hususlardan biri din görevlilerinin tayini idi. Hükûmet bilgili dini ve milli bilgisi yüksek olan din görevlilerine itimat etmiyor tam tersi olan insanları seçerek tayin ediyordu. Çünkü hükûmet için ölçü dini bilginin ne kadar yüksek olduğu değil, Rus dilinin ve hükûmete bağlılığın ne kadar yüksek olduğu idi. Din görevlilerinin dini alanında bilgi seviyesinin düşük olması nüfusun gözünde dini değersiz kılacaktı ve onu yok etmek daha kolay olacaktı. Diğer taraftan hükümete sadık olan ve itaat eden ruhaniler ödüllendiriliyor, askeri unvan veriliyor ve madalyalar takılıyordu. İtaat etmeyenler ise cezalandırılıyorlardı.

8. 5. Azerbaycan Türk Cumhuriyet

Çarın büyük coğrafyaya hükmetmesi idaresini zorlaştırdı ekonomisini çökertti. Diğer taraftan 2. Dünya savaşı Çar Rusya'sını açlık ve sefalete mahkûm etti. Böyle bir ortamda 1906- 1914 yılında Rusya'da Parlementer sistem kuruldu. Buraya Azerbaycan temsilcileri de katıldı. 1917 yılı Ekim ayında Çarizm'e karşı devrim gerçekleşti. Bağımsız kalan Azerbaycan Memmedemin Resulzade önderliğinde 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Türk Demokratik Cumhuriyet'i kuruldu. Kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti yeniden güçlenen Rusya tarafından 1920 yılında tekrar işgal edildi.[88] Bu kısa dönem içerisinde ordu, din ve eğitime önem verildi.

8.6. "Kuzey Azerbaycan" ve Güney Azerbaycan" Mefhumlarının Oluşması

19. Yüzyıl başlangıcında Kuzey Azerbaycan Rusya tarafından işgal edildikten sonra Kuzey Azerbaycan Rusya'ya, Güney Azerbaycan ise İran hâkimiyeti altına geçti. Bugün Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycanlılar dil, din ve gelenek olarak Kuzey Azerbaycan ile aynıdır. Güney Azerbaycan'da yaşayan Azerbaycanlı'lara Türkler veya İran Türkleri denilmektedir.

28 Mayıs 1918 yılı Kafkasya'da bağımsızlığını alan Azerbaycan Cumhuriyeti kurulduktan sonra resmi beyannamesinde "Azerbaycan" ismi İran'ın itirazına sebep oldu. Tahran resmi daireleri, yeni kurulan Azerbaycan devlet rehberleri başta Tebriz'i

---

[88] Yavuz Akpınar - İrfan Murat Yıldırım-Selahettin Çağın, *Mehmed Emin Resulzade Kafkasya Türkleri,* Türk
Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul,1993, ss.66-69.

almakla İran Azerbaycan'ın Türkiye'ye vermek maksadını taşıyorlar düşüncesi hâkimdi. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hükümeti, İran'ın içindeki bu korkuyu aradan kaldırmak için resmi devlet belgelerinde "Kafkas Azerbaycan'ı" ismini kullanmalı oldu. 1920 yılı Nisan'ın 28'den sonra ise Sovyet Hükümeti ilan olunduktan sonra bu isim "Sovyet Azerbaycan'ı" olarak değiştirildi. Böylece Sovyet veya "Kuzey Azerbaycan", İran veya "Güney Azerbaycan" terimleri siyasi anlam taşımaya başladı. [89]

[89] Bünyadov, a.g.e.,II, s.622.

İKİNCİ BÖLÜM

SOVYET DÖNEMİ DİNİ LİTERATÜRÜNDE HALK İNANÇLARI

1. AZERBAYCAN'DA SOVYET DÖNEMİ

1920 yılından sonra Azerbaycan'da sıkı rejim başladı. Hayata dair bilinen her şey değiştirildi. Karşı çıkana sert bir şekilde cevap verildi. Bir yıl içinde 50 bine yakın aydın kesim katledildi, 100 bin insan ise Sibirya ve Kazakistana sürüldü, Bunlar, Milli Ordudan yüksek rütbeli zabitler, aydınlar, din görevlileri, parti rehberleri, siyasiler, meşhur âlimler vs. idi. Bununla yetinmeyip, halkın tüm emlakına el konuldu, ziynet eşyalarına kadar her şey ellerinden alındı, boşaltılan evlere Rus ve Ermeniler yerleştirildi. Topraklar, sanayi ve petrol millileştirildi, daha doğrusu devlet mülkiyetine geçirildi. Diğer yandan ordunun ve donanmanın yeniden düzenlenmesi adı altında Ülkenin Silahlı Kuvvetleri, Moskova Kırmızı Ordusu'na bağlandı. Milliyetçilik bilincini ve din duygusunu yok etmenin yanısıra Ruslaştırma siyasetine gidildi. 19 Mayıs 1921 yılında SSCB'in ilk anayasası kabul edildi. Anayasa da halka geniş haklar vaat edilse de bu vaatler formaliteden öteye geçmedi.[90]

1920 yılı 25-26 Mayıs'ta Gence'de Bolşeviklere Karşı İsyan başladı. Üç gün süren bu İsyan 31 Mayısta kanlı bir şekilde bastırıldı. Ardından Haziran ayında Zakatala'da, Temmuz'da Karabağ ve diğer illerde tek tek isyanlar çıktı. Çıkan bu isyanlar Sovyet ordusu tarafından ağır darbelerle susturuldu.1922 yılı 30 Aralıkta Azerbaycan kurulun Zakafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyetine (ZSFSC) dâhil edildi. Böylece Azerbaycan bağımsız değerlendirmeden çıkarılıp Gürcü ve Ermeniler ile beraber milli ve dini bir değerlendirmeye tabi tutuldu. 1939 Yılında Azerbaycan alfabesi değiştirildi. Fakat komşu Hıristiyan devletlerin alfabesine dokunulmadı. Diğer yandan Rusya kendi ideolojisini benimsetmek ve kadrolar yetiştirmek için sanayi ve kültür alanında yatırımlar yapmaya başladı. 1938 yılında

[90]Yaqub Mahmudov, *Azerbaycan Qısa Dövletçilik Tarixi,* Tahsil Neşriyatı, Bakı, 2005, ss.80-90.

Azerbaycan'da 16 yüksekokul, 18 tiyatro faaliyet gösteriyordu. Bu politika dâhilinde uygulanan ilk aşama, katı bir biçimde dinsizliği hedef alırken, ikinci aşama ise Müslüman azınlıkların benliklerini ifade eden "ulusal iradenin" ve "ulusal bilincin" yok edilmesi olarak belirlenmişti. Nitekim Sovyet yönetimi milletler politikasında Çarlık Döneminden kalma "böl ve yönet" metodunu uyguladı. 1960'lı yıllara gelindiğinde ise sıkıyönetim biraz yumuşamaya başlamıştı. Bu dönemde artık milli hareketlenmeler de başladı.[91]

1980'li yıllarında Rusya Batı ile silah yarışına girmişti. Bu uğurda harcanan maddiyat Sovyet ekonomi sisteminin çökmesine sebep oldu. İçten içe parçalanma başladı, isyanlar başgösterdi. Bu duruma çözüm getirmek için Mihail Gorbaçov 1985 yılında Glasnost[*] ve Peresteroyka[*] paketini sundu. Pakette halka ekonomik, siyasi ve sosyal haklar verilmişti. Bu politik girişim birleştirici olmanın aksine parçalanma sürecini daha da hızlandırdı. İnsanlar haklarını aramaya başladılar. Gorbaçov'un bu başarısız siyaseti Rus generalleri tarafından Gorbaçov'a karşı darbe düzenlenmesine sebep oldu. Boris Yeltsin tarafından engellenen darbeden sonra birlik birkaç ay sonra kendiliğinden dağıldı. Aralık 1991 yılında Belarusya, Ukrayna ve Rusya başkanları bir araya gelerek Sovyetler Birliğini feshettiklerini ve Bağımsız Devletler Topluluğunu kurduklarını açıkladı. Böylece diğer devletler gibi Azerbaycan'da bağımsızlığına kavuşmuş oldu. 31 Ağustos 1991 Yılında Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti.[92]

2. AZERBAYCAN SOVYET DÖNEMİNDE DİN

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (30 Aralık 1922) kurulduktan sonra yeni anayasada din ve vicdan özgürlüğüne yer verilmiş dini haklar tanınacağı vaatlerinde bulunulmuştu. Bu madde iki konudan ele alınabilinirdi. Biri bu madde ile toplumun dini yönetimine el konulmuştu. Diğeri ise vicdan özgürlüğünden istifade ederek ateist tebliği için vasıta olarak kullanılmıştı. 70 Yıl boyunca dini hurafat olarak görüp dalga geçen ateist tebliğciler ve yönetimciler din konusunda ciddi adımlar atanları da yok etmişlerdi.[93]

SSCB anayasasının 52. maddesinde vicdan özgürlüğü şu şekilde idi.

---

[91] Cemil Guliyev, *Azerbaycan Tarixi*, Bakı, Elm, 2008, ss.8-28.
[*] Açıklık.
[*] Yeniden yapılandırma
[92] http://tr.wikipedia.org/wiki/Sovyet_Sosyalist_Cumhuriyetle.r_Birli% , (12.07.2014).
[93] Abdula Ehedov, *Vicdan Azadlığı Ateizm ve Qanun*, Azerbaycaycan Dövlet neşriyatı, Bakı,1989, s.12.

1. Vicdaz özgürlüğü sınırlandırılamaz. Her hangi bir din mensubuna üstünlük veya ayrıcalık veren kanun veya karar kabul etmek yasaktır.
2. Her vatandaş istediği dine inanabilir veya hiçbir dine inanmayabilir. Her hangi bir dine inanmaya veya inanmamaya göre her hangi bir haktan mahrum edilemez.
3. Devlet işleri veya resmi işler asla dini gelenek esaslarına göre yapılamaz.
4. Din adet ananeleri, toplumun düzeninin bozmamak ve SSR vatandaşlarının haklarına tecavüz etmemek şartı ile serbest şekilde faaliyeti temin edilecektir.
5. Dini antlar (yemin) ortadan kaldırılmıştır.
6. Nikâh ve doğum işleri Sovyet devletinin resmi kurumları tarafından hayata geçirilir.
7. Okul, mescit ve kiliseden ayrıldığı için eğitim müesseselerinde de dini derslerin verilmesi yasaktır.
8. Hiçbir dini teşkilat ve dini icma şahsi mülkiyet elde edemez.[94]

Din özgürlüğüne bu şekilde bir yasa getiren Sovyet devleti, dini sınırlandırmadığını hatta özgürlük getirdiğini iddia ediyor. Fakat uygulama konusunda ise din alanında akla gelen her şeyi hurafe ve sömürge sebebi olduğunu belirterek ateist inancını aşılamaya çalışıyordu. 1930 yıllarında "Allahsızlar Cemiyeti" ve "Komsomol Gençler Teşkilatı " sivil kurumu oluşturularak sistemli bir şekilde insanlara ateist eğitimi verilmeye başlandı.[95]

Marksizm Leninizm doktrini akabinde devletin başına getirilen Stalin Lenin atmış olduğu temelleri daha da derinleştirmiş, kendi ideolojilerini 1990 yılına kadar bütün Sovyet cumhuriyetlerine benimsetmek istemiştir. Onların prensiplerinde *inandırma metodu* ateizmin en önemli şartlarından biri idi. Lenin ve takipçilerinin dünya görüşlerinde "Her komünist inandırmayı başarmalıdır" felsefesi yatmaktadır. Bu

---

[94] Elsever Semedov, *Azerbaycan Din Dövlet Münasibetleri ve Dini Tahsilin Formalaşması,* Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası, Bakı, 2009,s.43.

[95] Azer Turan, "Yere İnmem de Sema Şariyem", http://www.kardeskalemler.com/kasim2013/yere_inmemde_sema_sairiyim.htm, (01.11.2013)

metotla kendi düşüncelerini halka aşılamak istemişlerdir. Onların doktrini dört ana maddeden oluşmaktadır.

Bunlar; " 1. Felsefî doktrin olarak Tarihî Materyalizm anlayışı benimsetilecektir.

2. Tarihî doktrin olarak Tarihî Materyalizm

3. İktisadî doktrin olarak Politik Ekonomi

4. Siyasî doktrin olarak da:

a) Milletlerarası komünizm teorisi ve taktiği

b) Sosyalizm ve Komünizm."[96]dir.

Bütün bu doktrinlerin ana hedefi *rüya, hiçlik, gerçekliğe çok uzak hayali bir yapı* olarak tasarlanmış bir dünya görüşüdür. K. Marks ve F. Engels'in ortaklaşa yazdıkları "Alman İdeolojisi" adlı kitabında ideoloji kavramını bu şekilde açıklamışlardı. Marks'ın bu görüşü Lenin'de "Sosyalist Dünya Görüşü" anlamını kazandı.

Sovyet eğitiminde maddeciliğin felsefesi okutulmaya başlandı. Diğer derslerde olduğu gibi tarih eğitimi de materyalist felsefeye göre şekillendirildi. Normalde tarihi, bulgulara ve belgelere dayanarak insanlığın başından geçenleri, medeniyetleri, keşif ve icatları objektif bir biçimde göz önüne sererek geçmişi aydınlatıp açıklığa kavuşturmak iken Sovyet eğitim sisteminde özellikle tarih eğitiminde bu objektiflik görülmemekle beraber millet ve din olgusu tamamen yok sayılmıştı, milli duygular milli tarih, milli edebiyat ve din, sömürülen sınıfların malı olarak gösterilmişti.[97] Tarihin temel taşı olan din asıl hedef haline gelinmiş ve hurafe değerlendirilmiştir.

3. AZERBAYCAN'DA SOVYET DÖNEMİ DİNİ LİTERATÜR ÖRNEKLERİ

Sovyet dönemi literatüründe kadim yerleşik değerler dizisi Sovyet Marksist-Leninist, bir paradigmaya dönüştürülmüş ve bu paradigmaya uygun bir literatür geliştirilmiştir. Burada dikkat çeken husus, Sovyet aydınları ve siyasetçileri dinin kendisinin, öncelikle halkların bir uydurması olduğu savından hareket ederek, Sovyet

---

[96] Wolfgang Leonhard, *Bugünkü Sovyet İdeolojisi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, çev. Cemil Ziya Şanbey, II, s.1.

[97] Abulfez Süleymanov, "Azerbaycan'da Orta Dereceli Okullarda Tarih Öğretimi ve Eğitiminde Sovyet İdeolojisinin Etkisi (1980-1991)", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul, 1998, s.20.

dini literatürü geliştirilmiş, din, egemen sınıfın fakir halkı yönetimi ve denetimi altında tutmak için, uydurulan bir takım yaptırımlar bütünü olarak sunulmuştur. Bu hususta yeterince başarılı oldukları söylenebilir. Ancak bu düşünce fıtrat gereği insanların inanma ve ibadet etme duygusunu ve arzusunu tamamen ortadan kaldıramaya gücü yetmemiştir. Yapılan onca negatif propagandalar görünüşte halk üzerinde etkili olsa bile, halk arasında din duygusunun değişik tezahürleri kendisini, halk inançları olarak göstermiştir. Başka bir deyimle halk dini, halk inançları arkasına sığınarak yaşamaya çalışmıştır.[98]Bu bağlamda Sovyet döneminde yazılmış birçok kitaplar içinde birbirinin tekrarı olmayan konuya farklı açılardan bakan üç kitabı ele alarak Sovyet penceresinden anlatmaya çalıştık.

3.1. Memmed Said ORDUBADİ'nin (1872 -1950) "Muharremlik Âdetleri Aleyhine"

Memmed Said Ordubadi, 20. yüzyılın ilk tarihi roman, şiir, gazeteci ve dram yazarlarından biridir. 23 Nisan 1872 yılında Azerbaycan'ın Ordubat ilinde fakir bir ailede dünyaya gelmiş, kendi imkânları ile Rus, Arap ve Fars dillerini öğrenerek Doğu ve İslam tarihi alanında kendini geliştirmiş bir yazardır. İran için yaptığı faaliyetlerden dolayı 1914 yılında Çarlık Rusya tarafından tutuklanarak Rusya'nın iç bölgelerine sürgüne gönderilmiş, Bolşevik devriminden sonra ise Azerbaycan'a geri dönerek 1918 yılında Azerbaycan Komünist partisinin üyesi olmuş ve Bolşevikleri en çok destekleyenlerden biri olmuştur.[99]

1930 yılında Memmed Said Ordubadi tarafından kaleme alınan bu eserde Şiilik ve Şiiliğe bağlı inançlar eleştirilerek şu konulara değinilmiştir: *Sosyalist Kuruluş ve Muharremlik Mövhumatı, Muharremlik taziyeleri Şiiliğin içine nasıl girmiştir, Şiilik nasıl doğdu, Kerbelâ faciası, Mersiyehanelik devri.*

Yazar, *Sosyalist Kuruluş ve Muharremlik Mövhumatı"* başlığında özetle şu bilgilere yer vermiştir: "1917 Ekim inkılâbı Azerbaycan'da hayatın her alanlında büyük değişikliklere sebep olmuştur. Burjuva yerine proleter medeniyeti, kapitalist sisteminin yerine sosyalist sistemi kurulmuştur. Eski usul idareler dağıtılmış onların ürettiği âdet ananeler mefkûreler de ortadan kalkmış veya değiştirilmiş, sadece

---

[98] Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya,* Yitik Hazine yayınları, İzmir, 2006, s.322.
[99]http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/11050,memmedseidordubadipdf.pdf?0, (07.02.2015).

istismarcı sınıfa ait olan hak ve hukuklar, onların elinden alınarak emekçi sınıfına verilmiştir. Sosyalist cumhuriyetlerin ilerlemesine en büyük engel dini tasvir ve eski adetlerdir. Bunların ortadan kaldırması için iki büyük cephede savaşılmıştır. Bunlardan biri şehir sanayisi ile tarım ve hayvancılık işleyişini sosyalizm esası üzerine yeniden kurmak, diğeri ise farklı inkılâplarla mücadele etmek… Bu farklı İnkılaplardan biri din ile mücadeledir. Yeni neslin maddi ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için yapılan çalışmalar, genel olarak Müslüman halkların özelliklede Şii mezhebine mensup olan kavimler arasında sosyalist hayata engel olacak çok fazla âdet vardır. Bu gibi âdetler hem siyasi ve iktisadi hem de ahlaki ve moral olarak büyük tesiri vardır. Örneğin *Muharremlik ve taziye* adetleri insan hayatını olumsuz etkilemektedir. Şii mezhebinin siyasi iktisadi ve medeni mefkûreleri tamamen imama ağlamanın ve onun ziyaretine gitmenin üzerine kurulmuştur. Bu ağlama ve ziyaretin sonuncunda bütün günahların affı düşüncesi Şii halkının ahlakını bozmaktadır. Bu ise emekçi halkı yalancılığa, hırsızlığa, cinayete vs. yol açmaktadır. Doğu ülkelerinin özellikle Şii kesiminin (İran) siyasi tarihine bakacak olursak onların gözyaşları kurumamış, bu da onları sömürge haline düşmelerine sebep olmuştur."[100] Diyerek Sovyet döneminde Muharremlik adetleri ile ilgili halk arasındaki yaygın inanışların tenkidini yapılmaktadır ve bu anlayışı hurafeliğe bağlanmaktadır.

"12 asırlık uzun bir zamanda Kerbelâ macerasından birçok derebeyleri, feodal hükümdarlar, kapitalistler bu sistemden istifade etmişlerdir. Kölecilik siyaseti neticesinde yeni imamlar, yeni pirler, yeni kutsallar meydana gelmiştir. Bunların hepsi de harici düşmanlarla dâhili düşmanların aynı cephede yer almasından kaynaklanıyor. Yaz tarım zamanının en yoğun aylarında bile insanlar işi bırakarak Şamhor'un Bitdili köyüne toplanarak İran yanlıların tahriki ile gruplar halinde zincir vurdular, başlarını yardılar, dünyanın sonu diye kendilerine âhiret evi (mescitler) yaptılar. Sonuç olarak zararlı çıktılar, tarımdan alıkoyuldular, köylünün yüzlerce koyunları kesildi paralarını da imam maskesi altında zuhur eden insanlar yediler. Bu seneki yapılacak olan taziyede durum biraz daha farklı olacak ve taziyelerde, özgürlük sedaları da duyulacak. Çünkü bu yıl mescitlerin kapısına vurulan kara bayrakların arkasında İngiltere, Fransa, İtalya faşizmi onların kuyruğunda ise Musavat'ın (parti) hain siması da görülebilir. Bu hayal

[100]M.S. Ordubadi, *Muharremlik Adetleri Aleyhine,* Azerneşir, Bakı, 1930, ss 3-6.

ürünlerinin iğrenç cephesinde bilinçli düşmanlarımız iştirak ettiği gibi bilinçsiz düşmanlarda var. Bilinçsiz düşmanlarımızdan biri de kadın mersiye haneleridir. Göz ardı edilen bu haneler daha tehlikelidir. Medeni inkılâbın genişlemesi için giyilen çarşaf ve gidilen mersiyehaneler hep engel olmuştur. Ev tekkeleri kadınları mövhumata hazırlıyor sinemaya sanata değil, pirlere yöneltiyor aynı zamanda eski ayinler içinde devam eden ahlaksızlığı yayıyor."[101] Diyerek yazar bu fikirleri ile Sovyet Din algısını açık bir şekilde ortaya koyarken dini örf adet ve geleneklerin, insanları Sovyet kültüründen uzaklaşmalarına sebep olduğundan yakınmaktadır. Özellikle kadın mersiyehanelerinin kadınlar arasında dini bağların devamlılığında etkin olduğunu vurgulamaktadır. Bu dini adetlerin arkasında dış güçler ile bağlantısı olduğunu iddia ettikleri Musavat partisni göstererek Sovyet Rejiminin haklılığını savunmaktadır.

"Muharremlik zamanı, Muharremlik taziyeleri hakkında emekçi kütleleri arasında sosyalist kuruluşunu muvaffakiyetle izah etmek gerekir. Köylerde kolhoz harekâtını güçlendirmek, bütün iş saatlerini 7 saatlik iş sistemine geçirmek, emek ihracatını yükseltmek, tembellik, zarar vericilik, işe çıkmamak, emek intizamını bozmak gibi şeylerle ciddi mücadele etmek, çıkarılan mahsulün fiyatını aşağı çekmek, şahsi tenkiti güçlendirmek, memleketin sanayileştirmek ve emekçileri medeni inkılâba yönlendirmek gerekmektedir. Şiilik, İslamiyet'ten razı olmayan aslında İslam'la da alakası olmayıp tamamen siyasetten ibaret bir meseledir. Verâset meselesinde İslamiyet'in icmasından ayrılanlar sadece siyasi bir maksat taşımaktaydılar. Bunların icmadan ayrılmasında aralarında bir fark olmalıydı. Bunun içinde icmadan ayrılmak için Şii âlimleri birçok meselede icmanın zıddına gitmekle kendilerini tanıtmışlardır. Önce abdest, sığa, imamet vb. konularda İslamiyet'in esasıyla alakası olmayan küçük meselelerde icmadan ayrılmışlar, nihayet Şii bağnazları siyasi bir tahrik neticesinde kendilerine mezhep demiş ve böylece Şiiliğin siyasi entrikalarını din ile kamufle etmeye çalışmışlardır. Şiiliğin temeli yurt dışında atıldığı için bu fırka daima İslamiyet'in anavatanı olan Arabistan'da vatandaş harbi çıkarmaya ve bununla da İslamiyet'in istilacılık kuvvetini kırmaya İslamiyet'in sömürgesi olmuş memleketleri kurtarmak mefkûrelerine hizmet etmiştir. Şiilik İslamiyet'in bütün esaslarını elinden geldiği kadar tasviri şekle sokmaya çalışmış ve komik duruma düşürmüştür. Zaten Şiiliğin vücuda

[101]Ordubadi, a.g.e., ss.7-9.

gelmesine sebep olacak amiller İslamiyet zuhur etmeden öncede var olan bir şeydi. Arabistan'da üstünlük elde etmek için Muhammed'in dedeleri arasında mücadele vardı. Uzun yıllar devam eden bu mücadelede bazen Haşim'iler bazen de Emeviler galip geliyordu. Galip taraf mağlupların hak ve hukuklarını ellerinden alıyor bazen de sürgün ediyorlardı. Muhammed'in mevkisi müsait olduğundan Mekkeliler iktisadi yönden zayıf düştü. Mekkeliler, Suriye ticaretinden mahrum oldular. İslam dini Haşimiler'i Arabistan'ın hâkimi yaptı. Muhammed'in vefatıyla da Emeviler canlanmaya ve hükümeti ele geçirmeye başladılar."[102]

Yazar Sovyet ekonomisinin işlevselliğini anlatarak Sovyetin ekonomik ilerlemeye önemli katkılarının olduğuna dikkatleri çekerken dinin ve muharremlik mevhumatının bu gelişime engel olduğunu belirtmektedir.

"Şiîlik Nasıl doğdu? Muhammed öldükten sonra hiç kimseyi kendi yerine tayin etmemişti. Bunun önemli sebepleri vardı. Sebeplerden birincisi Arabistan'da İslam dini Aleyhine başlanmış irtidat hareketleri başlamıştı. Muhammed'in hastalığında birçok peygamberler zuhur etmişti. Maddi menfaatleri için Müslüman olan Araplar İslamiyet'in iktisadi buhranından istifade ederek dinden çıkmaya başlamışlardı. Muhammed'in son günlerinde hükümet ağır buhran geçiriyordu, Suriye hududuna gönderilmiş ordu mağlup olmuştu. Muhammed'in dışarıdan asker alma umudu kesilmişti. Arabistan içinde ise yağmalanmamış hiçbir kabile kalmamıştı. Devleti idare edecek ve halkı doyuracak hiçbir gelir kaynağı yoktu ve Muhammet'ten maaş almaya öğrenmiş Araplar, vergi almaya başlamıştı. Bu ağır hayat, para için Müslüman olanları putperest dinine dönmek ve üzerlerine koyulan ağır vergiden kurtulmak için çareler aramaya başlatmıştı. Muhammed'in son günlerinde Mekke, Medine birde Taife şehirleri kalmıştı bunun içinde kendi yerine veliaht tayin etmesine imkân yoktu. Ağır vaziyetin sorumluluğunu almak istemeyen Muhammed, devletin başına geçecek olan kişiyi halkın seçimine bırakmıştı. Muhammed'in yerine veliaht koymamasının bir başka sebebi de Ali ile Ebu Bekir arasında kararsız kalması idi. Ali Muhammed'in amcasının oğlu hem de damadı idi Ali'nin İslam ordusunda hizmeti çok büyüktü. Fakat Ebu Bekir'e göre siyasi nüfusu yoktu. Muhammet onun bu yükün altından kalkabileceğine inanmıyordu aynı zamanda halifelikten de mahrum etmek istemiyordu. Diğer Taraftan kayınpederi ve

[102]Ordubadi, a.g.e., ss. 10-12.

siyasi nüfuz kazanmış olan Ebu Bekir'e daha çok güveniyor, sefer çıktığı zaman idari işleri ona bırakıyordu. Hasta olduğunda da imameti ona vermişti. Buna rağmen kendi kızını ve damadını da kırmak istemiyordu. Bu gibi sebepler Muhammed'in veliahtsız ölümüne sebep oldu. Muhammet'ten sonra küçük seçimlerle Ebu Bekir, Ömer, Osman ve Ali seçimler ile halife oldular. Ancak Ali'nin tedbirsizliği yüzünden Hilafet Muaviye'ye verildi.

Ebu Bekir'in icma tarafından kabul edilmesi İslamiyet'te itirazlara sebep oldu ve itiraz grubu yarandı. Haşimilerin hukuk ve rızası haricinde seçilen halife kanundışı hesap ediliyordu. Haşimiler İslamliyet'in mutlakıyet ve veraset yolu ile idare olunmasını idarenin başında da Haşimilerin olmasını istiyorlardı. Ebu Bekir'den sonra Ömer hem Ali'nin hem de onun evladını ve bütün Haşimilerin ihtiyacını karşıladı. Ömer'in hilafeti döneminde Muhammed'in zamanındaki azamet ve şerefi baki sakladılar. Böylece Ömer döneminde Şiilik cereyanları susturuldu. Özellikle Ömer, Haşimilerin düşmanı olan Emevileri büyük vazifelere getirmemekle Haşimilerin sevgisini kazanmış oldu. Ömer'den sonra Osman'ın iş başına geçmesi Amr b. As'ın siyasi bir hilesi neticesinde Ali'nin hilafetten mahrum olması Şii fırkasının açık isyanına sebep oldu. Haşimiler Osman'ın hilafetini çekemediler. Osman Haşimilere önem vermedi, kendi taifesini büyük vazifelere getirdi. Devlet hazinesi ve idaresi gibi büyük işlerde kendi akrabalarını koydu. Hilafetin mührü Osman'ın amcasının oğlu Mervan'ın eline geçti. Hilafetin uç noktalarda gezinmesi, devlet işlerinden ziyade gayri meşru işlerde dolaşılması Arap esaretinde olan Mısır ve İran'da ayaklanmaya zemin hazırladı. Şiiliği tahrik eden Haşimiler açıktan harekete başladılar.

Ali'nin hilafeti Arabistan'da ve ona tabi olan memleketlerin çoğunda vatandaş harbine sebep oldu. Osman tarafından Şam valisi olan Muaviye Ali'nin hilafetini tanımadığı gibi onu Osman'ın katili diye de itham etti. Ali bir taraftan Muaviye diğer taraftan üçüncü halife iddiasında olan İbn Zübeyir'le uğraşmak zorunda kaldı. Savaşta galip çıkan Ali siyasette mağlup olunca kendi ordusu arasında bile nüfuzunu kaybetti. Ali'nin mağlubiyeti neticesinde ikinci bir fırka doğdu. Bu fırkanın adı Harici fırkası idi. İcma Şiileri İslamiyet'ten ayrı gördükleri gibi Şiiler de Haricileri dinden çıkmış olarak gördüler. Kanlar döküldü, sömürge ülkeler özgürlük istemeye başladı.

Fakat Suriye'de güçlü bir mevki tutmuş olan Muaviye Hilafetin çürük kemikleri üzerine büyük bir Arap imparatorluğu kurmaya başladı. Bu zaman Ali Hariciler tarafından gönderilmiş katilin vasıtasıyla katledildi. Haşimiler tarafından Ali'nin oğlu Hasan Kûfe tahtına çıkartılsa da, Muaviye'nin belirli bir maaşı karşılığında tahttan indi. Hasan'dan sonra Hüseyin Savaş meydanına atılmak istedi. Muaviye'nin ölümünü fırsat bulup babasının Irakta ki, hilafetini canlandırmaya çalışan Hüseyin Kufeli'lerin de siparişi üzerine Irak'a doğru yola çıktı. Hüseyin'in savaşı kazanacağına ümidi yoktu fakat yinede çıkaracağı ihtilaf İran vd. ülkelerin Arap İmparatorluğu tesirinden çıkmasına yardımcı olacaktı."[103]

Burada ilk dikkat çekekn husus yazarın Hz. Peygamber ve halifeler ile ilgili kullandığı usluptur. Yazar burada ya rejimden çekinmekte veya objektif olma kaygısı taşımakta olduğu kanaatindeyiz. İkinci olarak, Hz. Peygamberin (s.a.s) yerine halef tayin etme konusunda gösterdiği 'tereddüt etme' iddiasıdır. Hâlbuki İslam itikadında Peygamberler karar verme konusunda tereddüt yaşamazlar. Şiiliğin doğuşu ile ilgili yazarın ortaya attığı fikirlerin bazılarını ısabetli bulmak ile birlikte bazı yorum ve yaklaşımına katılmamaktayız.

Kerbelâ Faciası: Kerbelâ faciası Arap kabile hayatında her ay görülebilen sıradan olaylardan biridir. Kabile hayatı yaşayan Araplar, aciz kabileleri yağmalıyor, öldürüyor, kadınlarını esir alıp satıyorlardı. Bu gelenek yalnız İslamiyet'ten önce değil hatta Muhammed'in kendi hayatında da vardı. Muhammed Medine'ye geldikten sonra Medine'nin etrafında yağmalanmamış kabile kalmadı. Kabilelerin kadınları koyun sürüsü gibi satılıyordu. Erkekler ise hayvanlar gibi boğazlanıyordu. Muhammed'in zamanında Beni Kureyze'de kırılan binlerce insanın unutulup, Kerbela'da ölen yetmiş kişinin unutulmamasının mühim bir sebebi vardı. Hüseyin'in Irak'a gelmesi onun yabancı güçleri kullanma teşebbüsü bütün Arap vatanseverlerin heyecanına sebep olmuştu. Bu gibi bir tehlikeyi reddetmek Arabistan'ı yabancıların müdahalesinden kurtarmak maksadıyla Hüseyin'e karşı çıkan Yezid'e her taraftan yardım ediliyordu. Hüseyin gerçekten de İslamiyet'in icma kanunundan çıkan irtidatçı gibi görülüyordu. Hüseyin meselesi bittikten sonra büyük bir imparatorun karşısına çıkan bir avuç kabilede mahvedildi. Fakat Hüseyin'in ölümü yabancıların siyaseti açısından

[103] Ordubadi, a.g.e., ss.12-18.

sağlığından daha iyi oldu. Arabistan'da, Irak'ta İran'da Muhammed'in torunu öldürüldü diye Yezid'i İslamiyet'ten hariç hesap ettiler. Vatandaş muharebesi başladı. Irak'ta Muhtar ve Musab gibiler imaretler, hükümetler teşkil ettiler, Arap İmparatorluğu sarsıldı. Yezit bu heyecanı bastırmak için, Hüseyin'in katlinde iştirak edenleri cezalandırmaya başladı. Irak ayrıldı, Mısırda, İran'da ayaklanma başladı.

Mersiye devresi başladı, siyasi fırkaların yayılması için Doğu ülkelerine gönderilen tebligatçılar Hüseyin adından kendi sözlerini söyleyerek halkı duygulandırıyor ve intikam aşılıyordu. Haşimiler siyaset meydanlarının silahı kesildi. Bir taraftan Musab b. Zübeyir o biri tarafta ise Muhtarın elinde olan alet olmaya başladılar. Lakin Emeviler tarafından siyaset meydanına atılan Mervan ve onun evladı Muaviye'nin kurduğu saltanatı restore etmiş, ayaklanmaları yatıştırmış ve memleketi merkezîleştirmeye muvaffak olmuştur.

Nihayet Haşimiler yeni bir destek buldular. Bu seferde Abbasilerin elinde oyuncak oldular. Abbasiler, Haşimilerin yardımıyla Emeviler'in kurduğu İmparatorluğunu yerle bir ettiler. Haşimileri razı etmek için Emeviler'in bütün neslini kesecek kadar katlettiler. Fakat Haşimiler Abbasilerden de bir menfaat görmediğinden bunlarında aldatıcı olduğunu anlayınca Abbasiler hilafetini de dağıtma teşebbüsünde bulundular. Horasan'da İran 'da Ravendiler vb. tarikatlar doğmakla hükümeti sarsmaya çalıştılar ama yine darbe yediler ve geçici olarak siyasetten çekilmeye mecbur oldular. Mısır ile İran' dağıldı sarayların ihsan ve iltifatına boyun eğmekle beraber tembel hayat geçirmeye başladılar.

Abbasîlerin inkırazı, Hülakü Han kısası gibi meselelerden ortalık yine bulandı. İran'da yeni istiklal fikirleri doğmaya başladı. Bölünmüş memleketlerin bir parçasında da Osmanlı devleti zuhur etti. İran'da ise İran'ı hükümet şekline geçirmek için Safeviler zuhur etti. Bu hükümetler daima hudut ihtilafından çıkan savaşlarla meşgul oldukları için yeni silahlar aramaya başladılar. İranlılar Haşimlerden istifadeye başladı. Osmanlılar 'da İslamiyet'in genelinin kabul ettiği İcma'yı yani sünneti ortaya koydular. Bu zamana kadar hiçbir dini ihtilaf ve dini savaş yapmayan bu iki devleti yeterince savaştırmak ve toprak işgali etmek için askeriyeyi artırmak istediler. Bunu da başardılar. İran tarafından Şah İsmail, Osmanlı tarafından da Yavuz Sultan Selim bu kanlı sahnenin

birinci rolünü oynadılar. Halkı her iki taraftan kışkırttılar, Şii Sünni meselesi keskinleşti.

İran'da mersiye haneler siyasi bir maksada çevrildi. Yeni sözler söylenmeye, yeni kitaplar yazmaya başlandı. Kerbelâ ve mersiyenin fazileti hakkında mümkün olduğu kadar yalanlar söylediler, ortalığı birbirine kattılar, köylülerden toplanan paraları asalak insanlar ceplerine indirdiler. Nihayet Nadir şah İran'da zuhur edince Sünni Şii meselesine son vermek istedi. Devlet memuru olarak çalışan mollalar, tebligatçıların maaşları kesildi. Böylece din devletten ayrıldı din, cahil insanların hesabına yaşamaya ve özgür ticarete başladı.[104]

Mersiyehanelik Devri. Mersiye hanelik devri hızlı ilerledi. İran'da küçük küçük beylikler ortaya çıkmaya başladı. Şehir ahalisini hükümet memurları, köy halkını de mülkedarlar mübaşirler sömürmeye başladılar. Ezilmiş halk camilere tekkelere gittiler. Bir taraftan kendi hallerine diğer taraftan Kerbelâ hatırasına ağladılar. Fakat mersiye haneler ve mollalarda halka kurtuluş getirmedi. Çünkü onlarda küçük büyük derebeylere satılmış mülkedarların kuyruğunda gidiyordu. Bunun için mazlum halk mazlumi-Kerbelanın başına gelenleri hikâye edip onları sabra tahammüle çağırıyorlardı.

Herkes zulme boyun eğmeye mecbur oldu. Fakirleşmiş memleketin tüm toprakları başka ellerde birleşti. Bunlardan biride ruhanilerdi. Ruhaniler halkın özgürlüğünü daha da kısıtladılar. Toplanan paralarla ziyaretgâha tekke ve camilere harcadılar. Şahane binalar, altın kubbeler, minareler yaptılar fakat okullara hiçbir harcama yapmadılar. Eğitimi medreselere mescitlere soktular. Bunlardan mezun olunca da asalak molla ve vaiz oldular. Dini ilim ilerleyince aşağı tabakanın yükü ağırlaştı. Mersiyeliği insanların beynine din olarak diretmeğe başladılar. Bütün insanlar kendilerinde molla ve mersiyehanelere gitme ihtiyacı hissetiler. Bu durumdan burjuva devletleri de istifade etmeye başladılar. Artık feodal memleketler siyasi ve dini güçlerini kaybetti. Feodaller gittikçe yabancıların tesirine girdi ve sömürülmeğe yüz tuttu. Küçük feodaller her biri güçlü devletlere satılmaya başladı. Mollalar ve müctehidler de parçalara bölündü bunlarda devletlerin casusu ve büyük devletlerin ajanları olmaya başladılar. Özellikle İngiltere ve Rusya mövhumata ve muharremlikten memnun kalmaya başladı. Onlar, İslam'ın bütün dini adetlerini takdir ettiler. Ağırlık olarak

[104] Ordubadi, a.g.e., ss. 18-22.

imamet meselesine önem verdiler. İran'da imamın zuhurunu gösterdiler. Bab ve Bahaî'yi ortaya çıkardılar ve memleketin siyasi ve iktisadi ruhunu sahiplendiler. Diğer devletleri de bunu sonuna kadar destekledi."[105]

Yazar burada Kerbela faciası ile birlikte başlayan siyasi süreci özetlemiş, Bu facianın Müslüman toplumları üzerinde oluşturduğu tıravmayı kullanarak insanların tarihi süreç içerisinde mersiyehanelere nasıl yönlendirildiğini ele almış, bilimi, egemen sınıfların mescit, tekke ve zaviyelere hapsettiğini, halkın cahil bırakıldığını söylemektedir. Bu tekke ve zaviyeler, Dış güçlerin de desteği ile Bâbîlik ve Bahâilik gibi Şii kökenli olduğu düşünülen yeni bir takım din görünümlü akımların ortaya çıkmasına sebep olduğu şeklinde bir kanaat izhar etmiştir.

Oktyabr'dan (1917 Ekim) Sonra: Ekim inkılâbından sonra birçok dini tasvirler ile beraber Muharremlik tasviri de azalmaya başlamıştır. Bilimin medrese ve mescitlerden dışarı çıkması, dinin hükümetten, hükümetin dinden ayrılması, dini suiistimal edenleri ortadan kaldırmaya başlamıştı. Mövhumatçılar geçmişte olduğu gibi hükümet tarafından hiçbir yardım göremediler. Özellikle yeni kurulan emekçi sınıf sistemiboş zaman bırakmadığından mescitlerin, tekkelerin gürültüleri de azaldı. Bu mescitleri, tekkeleri dolduracak insanlar bulamaz hâle geldiler. Yeni nesil siyaset ve tabiatı yeterince öğrendikleri gibi, Muharremlik tasvirlerinin özünü ve niçin ortaya çıkıp genişlendiğini de anlamaya başladılar. Şehirden kısmen kovulmuş mövhumatçılar köylerde yerleşmeye başladılar, fakat yine de başarılı olamadılar. Genel olarak din kendi nüfuzunu kaybettiği gibi dinden destek bulan mövhumat da nüfuzunu kaybetti.

Mövhumat aleyhine mücadele ettiğimizde nerde ve kimlerin yanında konuştuğumuzu dikkate alıp tarih ve bilim üzerinden konuşmak gerek. Özellikle Muharremlik mövhumatı niçin bu kadar büyüdüğünü ve onun İslam tarihindeki yerini anlamak gerek. Şimdiye kadar bu mövhumatın neticesinde ne kadar kanlar döküldüğünü özellikle Sünni Şii ihtilafına yardım ettiğini göstermeli, bununla beraber Doğu ülkelerinin bu durum içerisinde yabancılara satılmasını ve onu kimlerin ve niçin satıldığını göstermek gerek. Bugüne kadar yabancı memleketlerde Şura hükümeti aleyhine başlanmış kampanyaların ne gibi bir şiar altında yayıldığını anlatmak daha mühim bir meseledir. Rum Papasının Şura cumhuriyetlerinde olan ruhanileri ve

[105] Ordubadi, a.g.e., ss.23-25.

dincileri müdafaa etmesi, İran'da mollaların Kafkasya mollalarına özgürlük ilan etmesi işlerin siyasi manasını yeterince açıklamaktadır. Mövhumatın geçmişte olduğu gibi şimdi de kapitalist ve derebeylerin elinde silah olduğunu aşağı tabakaya anlatmalıyız."[106] Diyerek Muharremlik mövhumatından yola çıkıp dini eleştirmektedir. Böylece Mevhumat adı altında din gerçeğinin de yok sayıldığını görmekteyiz. İkinci kitabımız M.A. Balayev'in Müqeddeslere Perestiş Keçmişin zararlı Qalığıdır (Kutsallara tapaınma geçmişin zararlı kalıntılarıdır) adlı kitabıdır. M.A.Balayev tarafından 1971 yılında yazılmış kitapta Azerbaycanda'da kutsal ve kutsallaştırılmış yerler mataryalist pencereden ele alınmış ve İslam dini de bu geleneğin devamı olduğunu dolayısıyla halkın inacının şekil değiştirmeden öteye gitmediğini vurgulamaktadır.

3.2. M.A. Balayev (1938…) "Müqeddeslere Perestiş Geçmişin Zararlı Qalığıdır"

Mehemmed Alioğlu Balayev 1938 yılında Kazak'ın Hanlıklar köyünde dünyaya gelmiştir. 1961 yılında V.İ. Lenin adına Azerbaycan Devlet Pedogoji Üniversitesi Tarih-Filoloji bölümünden mezun olmuş, 2004 yılında profösör ünvanını almış. 1982-1991 yıllarında Azerbaycan Komünist Partisinin Merkez Komitesinin Tebliğgat ve Teşvigat Şubesinde çalışmıştır.[107]

Sovyet Rejiminin oluşturduğu dine ve dini değerlere aşırı denebilecek zorlamalar sonucunda ortaya çıkan dini boşluk ve manevi ihtiyaçlardan dolayı halk itibar değer atfettiği yatır, türbe ve ziyaretgâhlara gösterdikleri yoğun ilgi, yazar tarafından adeta bir tapınma merasimi gibi sunulmaya çalışılmış ve bu tür anlayışları geçmişin günümüze zararlı yansımaları olarak değerlendirmiş ve özetle kitabında şu noktalara dikkat çekmiştir: Sovyet döneminde rastlanılan dini inançlardan biri de kutsallara tapınmak olmuştur. Bunlar iki kısma ayrılır. Birincisi cansız tabiata ikincisi ise canlılara inanmak ve tapınmaktır.

"Din eğitimine göre hayattayken mümin ruhani olan insanlar öldükten sonra güya insanlarla Allah arasında aracı rolünü oynayan, aynı zamanda onlara yardım ve hamilik eden şahıslara "kutsallar", onların yaşadığı ve dini tebligat yaptığı yerlere de

---

[106] Ordubadi, a.g.e., ss.26-29.
[107] http://adpu.edu.az/gen/html/azl/fakulte/Tarix_fakultesi/kafedra/Felsefe/index.htm. (08.02. 2015).

"kutsal yerler" denilmiştir."[108] Azerbaycanda yaygın olan bu kutsallar ve kutsal yerlere genellikle "pir" ismi verilir. "Pir" Farsça bir kelime olup "baba", "yaşlı", "ihtiyar adam", bir tarikat veya bir sanatın ilk kurucusu anlamında büyük veliler ve din âlimleri için kullanmanın yanı sıra[109] bazı kitabelerde imam, mürşid manasında kullanıldığı da görülmektedir. Arapça "pir" şeyh", "hazret" şeklinde kullanılır.[110]

"Her zaman cemiyetin üst tabakasının menfaatine hizmet eden kutsal insanlar ve kutsal mekânlar, monoteist dinlerinin ideolojisinin tesiri ile daha da güçlenmiştir. Kutsallara ve kutsal mekânlara sitayiş toplumsal gelişimi engellemiş, insanlara mutilik ve kölelik duygusu aşılamıştır. Sovyet devirnde kutsallara itikat dindarlığı güçlendirirken ve halkın ateist terbiyesine engel olmaktadır. Oralara harcanan zaman, emekçi halkın günlük iş akışının engellenmesine sebep olmakta, adak adamak, kurban kesmek, nezir vermek, yemek yedirmek vs. maddi açıdan insanları sıkıntıya sokmaktadır. Kutsallara ve pirlere adanan para ve diğer adaklar 'asalak' din adamlarına harcanmakta ve onlar tarafından insanlara efsaneler anlatılarak dine teşvik ettirilmektedir. Bütün dünya dinlerinde kutsallara perestiş ayininin kaynağı çok eski devirlere ait olup ilkel insanların dini tasvirleri ile alakalıdır. Tabiat hadiselerinin sebebini bilmeyen insanlar, olaylara dini bir anlam yükleyerek mekânı ve insanları kutsallaştırmışlarıdır. Yıldırım düşmesi hakkında hiçbir bilgisi olmayan iptidai insanlar yıldırım düşmesini ilahi bir güce bağlamışlar, düştüğü yere de kurban kesmişlerdir."[111]

Yazar Ateş inancı ile ilgili şu bilgilere yer vermektedir: "İlkel devirlerde tapınılan kutsallardan biri de ateştir. Çünkü ortaya çıktığı andan beri insan hayatında önemli bir yere sahip olmuştur. Ateş ilkel insanı vahşi doğadan korumuş, karanlık mağaraları ışıklandırmıştır. Ateş ilkel insanların hayat şartlarını kolaylaştırdığı için ona kutsal gözüyle bakmaya başlamışlardır. O devirde ateşin saklandığı yerler "ocak" veya "ocaklık" ismini vermişlerdir. Günümüzde ise onun izlerine rastlıyoruz. Örneğin bahar bayramında ve başka merasimlerde ateşin üstünden atlamak, ateşin üzerine su dökmek, bazı yerlerde doğum zor geçerse doğum yapan kadını ateşin üzerinden geçirmek, sarılık

---

[108] Mehemmed Alioğlu. Balayev, , *Müqeddeslere Perestiş Keçmişin Zararlı Qlığıdır*, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı,
Bakı, 1971, s. 3.
[109] http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1024_267.pdf. (08.02.2015)
[110] Yıldız, a.g.e., s.215.
[111] Balayev, a.g.e., s. 4-5.

hastalığına yakalanmış insanın önünde çakmak taşına demir vurarak ateş çıkarmak vs.”[112] gibi.

“Azerbaycan coğrafyasındavar olan “kutsal” yerlerin araştırılması sonucunda Sovyet âlimlerinden, İ.İ. Meşaninov Azerbaycan’da var olan kutsalların büyük bir bölümünü teşkil eden “Pirleri taş devrine dayandırmaktadır. Azerbaycan genelinde “kutsal”yerleri ve “kutsalları” iki gruba ayrılır. Birincisi ilkel insanların sosyal şartları, tarımın ilk şekilleri ile alakalı dini itikatlar, diğeri kutsallar ve kutsal yerler. Doğal ve coğrafi şartlarla alakalı olarak kabilelerin yaşadığı ve yerleştiği yerler (mağaralar, dağlar, sular, pınarlar, taşlar, ağaçlar v.s) dir. Mağaralar insanları vahşi doğadan ve doğal afetlerden korumaktadır. Bundan dolayı, ona kutsal gözüyle bakmışlardır. Nahçıvan’ın kuzeyinde *Ali Abad* köyünde “Göklü baba” adına mağara piri mevcuttur. Müslümanlar ölülerini buraya geçici bir süreliğine koyup, sonrada Kerbela’ya götürüp definetmektedirler. Aynı zamanda yağmur duası için bu mağaraya çıkılmaktadır. Kutsal yerlerden biri de Nahçıvan’ da “Ashabı kehf” tir. Mağaraya çıkmak için taştan merdiven yapılmış, etrafında ise çeşitli ağaçlar dikilmiştir. Eski zamanlarda da orada birçok sihir ayinleri yapılmıştır. Mağaraya gelenler mağaranın tavanından renkli iplerle baht taşları asmaktadırlar. *Daşkesen* İlçesinde “Kara inek ini”, “Ak kaha” gibi mağaralarda kurban kesme ayinleri yapılıyordu. Doğal ve coğrafi şartlara bağlı olarak ortaya çıkan kutsal yerlerin bir kısmına da kayalarda olan kertmeler, İnsan figürünü hatırlatan taş yığınları, iri yarı ağaçlar oluşturmaktadır. Yine bu da ilk inançlar ile açıklanmaktadır. Azerbaycan’da pirlerin bir bölümünü de değişik tepecikler oluşturur ki, arkeoloji ilmi bu gibi tepeciklerde yaptığı araştırmalar sonucunda buraların ilkel insanların yaşayış yeri olduğunu bildirmiştir. Örneğin *Nahçıvanda*’ki olan “Kültepe” ateşperestlerin ibadet yeri olmuştur. Kutsal yerlerin bir kısmını da megalitik abideler oluşturur. Azerbaycan’da dağ ve dağ eteği bölgelerde bulunan menhirler[*], bu açıdan çok önemlidir. *Qusar* kazasında bulunan “Piral” adlı menhirde ilahi bir güç olduğu düşünülür. Havalar çok yağmurlu geçerse taşın yanında ayin yapıyorlar sonunda da taşı yere yatırıp kaldırıyorlar. Bu tür menhirlere *Hocalı*’da, “Gedebey” kazasının Karamurat köyünde de rastlanmaktadır. İlkel toplumun ortaya çıktığı dönemlerde ve sonraki yıllarda meydana gelen “kutsal” yerlerin büyük bir kısmını da ilkel dini itikatlar

---

[112] Balayev, a.g.e., ss.6.
[*]Uzun taş.

(Animizm, fetişizm, totemizm) ve tasvirleri oluşturmaktadır. Mesela *Laçın* kazasında geç yürüyen çocukların götürüldüğü "Yeri daş" piri, çocuğu olmayan kadınların gittiği *Bakü Novahanı*'dakı "Ağ daş"piri, çeşitli hastalıklara şifa olduğu sanılan *Lerik*'deki "Vavuya hal" vb. yerler örnek gösterilebilir. *Quba* kazasında "İncil" adlı ağacın yanında "çile kesmek" ayini gerçekleştiriliyor. Azerbaycan'da var olan ağaç pirler: *Astara* kazasının "Penser" köyünde "Penser", *Masallı* kazasında "Şah Sefi", *Lenkeran*'da "Cin" ağaç pirleri vardır. Bunun yanında totemizmin yaşandığı yerlerde pirlere totemik ismler verilmiştir. *Laçın* kazasında "Koç üstü", Kelbecer'de "Ayı Bulağı", Karabağ'da "Maral", Daşkesen'de "Ağ keçi", Şamahı'da "Yılan vuran", Kasım İsmayılov'da "Yılan dağı" gibi. Yerler vardır."[113]

İlkel dönemden sonrasında ortaya çıkan sınıflı cemiyetlerin dünya görüşünden bahsetmektedir: Buna göre "İptidai-icma kuruluşu devri dağıldıktan sonra sınıflı cemiyet ve devletlerin ortaya çıktığı devirde ilk dini itikatlardan biri de yıldızlara tapınma gibi bir takım astral dini tasvirler ortaya çıkmıştır. Bu dini tasvirler sema cisimlerine tapınmaktır. Arkeolojik kazıntılarda çıkan materyallere göre Tunç devrinde sema cisimlerine tapınıldığı görülmektedir. Bu inançlarda, güneşi, Ayı ve başka feza cisimlerini ilahlaştırmışlar onlara mabetler yapmışlardır. Azerbaycan'da astral dininin en önemli mabedi "Alzan" Qanık ırmağının yakınında'dır. Bir diğeri de *Merdekürt de* "Ulduzlutepe"dir.Bazı mabetler ise "göy", "ağ", "sarı" isimler ile anılıyor bu da güneşe, aya, yıldıza tapınan toplumlardan kalma inançlardan kaynaklandığını göstermektedir."[114]

Yazar, kitabında ruh konusuna girmiş ve şu bilgilere yer vermiştir: " İkel inançlardan biri de ecdatlarının ruhuna tapınmadır. İlkel insanlar ölümün sebebini bilemeyince ölenlerden korkmaya başlamışlar onlara yalvarmışlar, ölülerin definedildikleri yerlerde kurban kesmişler ve başka ayinler yapmışlardır. Bu, zamanla adet haline gelmiş ve akrabalar arasında daha da yaygınlaşmıştır. Ataerkil döneminde ortaya çıkıp gelişen bu inanca göre insanlar öldükten sonra yiyip içiyor, yaşadığı evi kullanıyor ava gidiyor vs. bu sebeple ölen insanların ihtiyaçları olan her şeyi yapmayı kendilerine vazife bilmişlerdir. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu dönemde bütün insanların ruhuna değil, daha çok kabile başçılarının ve kabilede etkin rol oynayan

[113] Balayev, a.g.e., ss. ss 6-15.
[114] Balayev, a.g.e., s.16.

insanların ruhlarına tapmışlardır. Diğer bir çeşit "kutsal" yerler ise tarım ve hayvancılıkla alakalı yerlerdir. Bunlar gölgelikler, ırmaklar, zağa ve hayvancılığın gelişimi için kullanılan yerler. Böyle kutsal yerlerdeki yapıtlar, siklop olarak isimlendirilmiştir. Bunların izlerine şimdi de rastlıyoruz. Mesela Eyneltahtı, Nağara dağı, Çoban taşı, çakıl yol, Pir galaçası vs. gibi yerler örnek gösterilebilir."[115]

Bu bilgilerden sonra yazar, kitabında sözü İslam konusuna getirmiş ve İslam içinde ortaya çıkan "Pir" inancını işlemiştir. "Azerbaycan coğrafyasında görülen pirlerin büyük kısmını İslam'ın Azerbaycan'da yayılmasından sonra meydana gelmiş olan kutsal mekânlar oluştururmaktadır. Feodal toplumların hâkim ideolojisi olan İslam dini, çetin itikat ahkâmlar ve ayinler sistemidir. Kutsallara sitayiş diğer dinlerde olduğu gibi burada da önemli rol oynamış, İslami forma girmiş ve geniş bir alana yayılmıştır. Sonuç olarak görülüyor ki, "kutsallara" perestiş sadece eski dinlerde değil İslam'ın içinde de kendine yer edinmiş ve daha de gelişmiştir. Güya İslam vahit Allah'tan başka hiçbir ilahi güce tapmaya izin vermiyor. İslam dini bir taraftan kutsallara tapınmayı putperestliğin kalıntısı olarak görüyor, ona karşı savaşıyor diğer taraftan ise imamları din adamlarını, halifeleri, peygamberi ve onun akrabalarını "kutsal" gibi kaleme verip onlara tapınmayı talep ediyor. Aslında ise monoteist dinlerin hiç biri politeist inançlardan tamamen kurtulamamıştır. İslam dinin kurucusuolan Muhammed Peygamber, müslümanlar tarafından en büyük "kutsal" olarak görülmektedir. Ruhaniler, peygamberin bütün akrabalarını ve peygamberin taraftarlarını da kutsal gibi değerlendirmektedir. Bunlar Ebu-Bekir, Osman, Ömer, Ali, Hatice, Fatma, Ayşe, vb. Bu büyük din adamlarının yanında "İmamzade", "Göy İmam", "Et Ağa" gibi müslüman din adamları da kutsallaştırılmıştır. İslam'ın ayin ve dini merasimleri, kutsallara ziyareti, oradan gelir elde etmek maksadı ile gelenek haline getirmiş ve kutsallaştırmışlardır. Müslüman din adamları komünizme ters düşen bu durumu görmüş ve bazı kutsallara karşı fetva vermiştir. Örneğin 1958 yılında Orta Asya ve Kazakistan Müslüman Ruhani idaresi "Süleyman Dağı" adlı mezarın kutsallığını inkâr edilerek oraya inanan insan için günah yazılacağı fetvasını veriyor. Bir başka örnekte de Orta Asya Müslüman Ruhani İdaresi tarafından 1959 yılında verilen fetvada mezarlara inanmanın ve tapınmanın Kur'an, sünnet ve bilime ters düştüğünü dolayısıyla dini

[115] Balayev, a.g.e., ss. 17-18.

anlamda günah olduğunu söylemişlerdir. Arap istilacıları, İslam dininin yaymak için halkın eski dini olan Zerdüştlüğe ve Hıristiyanlığa karşı savaş açmış yerli mabetleri ve diğer abideleri yıkmıştır. İslam Azerbaycan halkının arasında katı ve istikrarlı bir şekilde yayılsa da eski inançları tam olarak yok edememiş onu İslamileştirmek zorunda kalmıştır. Bunun içinde birçok kabristanlıklardaki eski "kutsalların" yerine yeni Müslüman "kutsallarının" kabirleri oluşturmuş, eski dini kaideler, İslami ayinler ile birleşerek İslami bir kıyafet giydirilmiştir. Örneğin *Hadrut* kazasını *Arkalı* köyünde "Ağ oğlan" adlı "kutsal" yer vardır. Burada düşman tarafından öldürülmüş bir genç defnedilmiştir. Efsaneye göre "Ağ oğlan" adlı Müslüman bir gencin kâfirlere karşı savaşırken aynı yerde öldürülmüştür. Aslında ise Azerbaycan Kafkas Albanya'sında Ortaçağ Hıristiyan kilisesinin başçısı düşman tarafından öldürülmüş ve Amarase yakınlığına defnolunmuştur. İslam din adamları da Müslüman "kutsalı" gibi kaleme vermişlerdir. Diğer bir örnekte "Sarı Bey" adlı mezar önceden"Stepanakert" adlı bir Hıristiyan mezarıdır. *Ağdam* kazasının *Soflu* köyünde kime ait olduğu bilinmeyen kabri, yerli halk "kutsal" olarak görmektedirler. Fakat oradaki Fallas şekilli taştan anlaşılıyor ki, bu kutsal yerde ilkel dönem insanları, sihirbazlık işleriyle meşgul olmuşlardır."[116]

Yazar kitabının bu kısımında Hz. Ali hakkında ve Şiiliğin kutsal saydığı yerler ile ilgili Azerbaycan'da var olan kutsal yerler hakkında bilgi vermiştir: "İslam dini, İslam'a kadar olan pirleri İslamlaştırmakla beraber İslam'ın kendisi de kutsallar oluşturmuştur. Bu "kutsalların" büyük kısmını da Şii imamlarının isimleri oluşturur. Buzovna'daki"Ali ayağı", ismini taşıyan yerde güya Ali'nin atının izi kalmıştır. Onun rivayeti ise şöyledir: İranlı bir aydın yazın deniz kenarında uyumuş kalkıp giderken de oraya bir ayak izi kazımıştır. Sonrada halk içine dalıp yaygara çıkartmıştır ki, o uyurken rüyasında Ali'nin gelip oradan geçtiğini görmüş kalktığında ise yanında ayak izini olduğunu farketmiştir. Buna inanan halkta o ayak izini korumaya almıştır. Tarihi araştırmalara göre ise 4. Halife Ali Arabistan'dan ve Irak'tan başka hiç bir komşu ülkelere gitmemiştir. Ama Laçın' da "Halife Kabri" , Quba' da "Ali piri", Şeki'de "Hz. Ali taşı", Lenkeran'da "Ali Ayağı" vardır. İsmayıllı ve Tovuz kazalarında kutsal kabul edilen "Çatal kaya" ruhanilerin iddiasına göre Hz. Ali gelip orada su bulamayınca kılıcıyla kayaya çarpmış ve oradan su fışkırmıştır. Şii imamlarının evlatlarıyla alakalı

[116] Balayev, a.g.e., ss.19-28.

olarak da Azerbaycan'da uydurulmuş imamzâdeler vardır (Berde' de Nahçıvan'da, Şamahı'da). Şiillikle alakalı uydurulmuş pirlerden biri de "Bibiheybet" piridir. Bakü'nün yakınlığında Şıhov denilen yerde İmam Rıza'nın kızı Ükeyme ve hizmetçisi Heybet'in mezarı olduğu söyleniyor ve kutsal olarak görülüyor. Şarkiyatçı V. Bartold'a göre "Bibiheybet" diğer uydurulmuş efsanelerden biridir. Araştırmalardan da ortaya çıkıyor ki, İmam Rıza'nın kızı Ükeyme hiç Bakü'de olmamıştır. Bu pirin ticaret yolunun kenarında olması "kutsal" pirin şöhretini artırmıştır."[117]

Yazar bu kısımda kutsal sayılan Şeyh Mezarları ile ilgili bilgiye yer vermiştir: "Azerbaycan'da İslam yayıldıktan sonra ortaya çıkan kutsal yerlerden bir kısmını da Şeyhler oluşturur. Şeyhlere örnek olarak Yevlah kazasında "Sarı Şeyh" mezarı vardır. Arkeolog E.H. Hüseyinov, "Sarı Şeyh" adlanan mezarda Mehemmedağa İbn Hacı Şahmahlı isminde bir adam 1825 yılında buraya defnedilmiştir. Sonralar buraya "Sarı Şeyh" ismi verilmiştir. Bazen de burada kurban keserler. Yine diğer şeyhleri sayacak olursak: İsamyıllı'da "Şeyh Sirac ", Siyezen kasabasında "Şeyh Ahmet" , Lerik kazasında "Şeyh Cabir" , Şamahı'da "Şeyh Mecid", Lenkeran'da "Şey Zahid" örnek verilebilir.

Azerbaycan'da Yaygın olan bir diğer Pirler ise Seyitlerdir: "Azerbaycan'da kutsalların büyük bir kısmını da seyitler oluşturur. Seyitler bazen canlı kutsallar olarak da görülüyor. Araplar Azerbaycan'ı işgal edip zorla İslamiyet'i kabul ettirdikten sonra hâkim feodaller ve ruhaniler halkı, iktisadi yönden istismar edip kendilerine bağımlı hale getirmek için kendilerini Muhammet Peygamberin akrabasıymış gibi kaleme vermişlerdir, aslında ise akrabalıkla alakası yoktur. Azerbaycan'da Seyitler iki kısma ayrılırlar yerleşik hayat yaşayan seyitler. Gezip bağış toplayan seyitler. Sovyet'ten önce hurufatın yaygın olduğu zamanda tıbbi hizmet verilemiyordu. Bu zamanda insanlar hastaları iyileştirmek için hastaları yerleşik yaşayan seyitlere götürüyorlardı. Diğer bir kısım seyitler ise gezerek bağış topluyorlardı. Özellikle hasat zamanı Peygamberin payını (hissesini) istiyorlardı. Aslında seyitlik Araplardan Ali koluna ait olup Azerbaycan'a geldiklerinde Ali aleyhtarları tarafından her zaman işkence görmüş, öldürülmüş ve ülkelerine gönderilmiştir. İslam dininin temsilcileri, seyitler öldükten sonra onların mezarlarını ziyaretgâha çevirmişlerdir. Örneğin *Astara* kazasının *Maşgan*

[117] Balayev, a.g.e., ss.29-31.

köyünde "Seyit Ahmet" ocağı vardır."Seyid Ahmed" ve "Seyidşen" hastalıkları iyileştiren yerler gibi görülüyor. Özellikle sarılık hastalığına yakalanan çocuklar bu pirlere götürülüyorlar."[118]

Azerbaycanda var olan bir diğer kutsal yerler *taş* ve *kabir* pirleridir: "Kutsal yerlerden taş pirlere çocuğu olmayan kadınlar, romatizma hastaları giderken, kabir pirlere çeşitli hastalıklara tutulan insanlar ziyaret etmektedir ve kabir pirlerin çoğunda kurban kesilir. Kabir pirler daha üniversal olup arzu, dilek, hastalık ve bütün belaların ümit kapısı olarak her tür zalim ve hain ruhlar ile burada savaşıldığına inanılır. Bunlara örnek olarak: *Kirovobad* 'da "Göy imam", *Berde*'de "İmamzade", *Bakü*'de "Ali Ayağı" *Lerik*'te "Babagil", *Masallı*'da "Şah Sefi", *Kazak*'ta "Hacı Efendi",*Qutqaşen*'de "Evliya",*Nahçıvan*'da "Ashab-ı Kehf" vb.yerler vardır. Taş pirlerde ise alan dar olup yalnız belirli hstalıklara şifa olmaktadır. Yel ve sinir hastalığına yakalananlar, ateşi çıkanlar, gözü, dişi ağrıyanlar, lallar, özürlüler, çocuğu olmayanlar giderler. *Astara*'da "Baba Cebrail", "Baba Musa" *Guba*'da "Gedik Piri", *Masallı*'da "Aslan ocağı", "Mürselli",*Salyan*'da "Garabucaq piri", *Lerik*'te "Galasar bulağı" vb. yerler taş pirlere örnektir."[119]

"Kutsalyerlerin şöhretlenmesinin bir başka sebebi de psikolojiktir. İnanan insanlar kutsal sayılan yeri ziyaret ettikten sonra manevi olarak kendini hafiflemiş hissediyor tesadüf olarak da dilekleri gerçekleşirse bunu pire bağlıyorlar. Dolayısıyla İnsanları bu tür zararlardan korumak için Sovyet sistemli bir şkelide çalışıp kutsal sayılan herşeyi ortadan kaldırmalı, ocak ve pirleri, maddi medeniyet gibi kabul etmeli, onlara tapınmayı değil insan biliminin gelişimi için koruma altına almalıdır. Mesela Qobustan kayaları ve Surahanı'daki Ateşperest mabedi Azerbaycan medeniyetinin sembolüdür."[120]

3.3. Maqsad Setterov' "Dini Ayinler ve Xalq Adetleri Haqqında"

Maqsad Setterov tarafından 1965 yılında yazılan bu kitapta din ve hurafatın birbirine karışmış olmasının bariz bir örneği verilmiştir. Hakkında biyografik bir bilgi edinemediğimiz Maqsad Setterov adı geçen eserinde Sovyet döneminde halk inançları

---

[118] Balayev, a.g.e., ss. 32-35.
[119] Balayev, a.g.e., ss. 35-45.
[120] Balayev, a.g.e., 45-51.

hakkında aşağıdaki özet bilgilere yer vermektedir: Yazar kitabını müterakki* ve mürteci* olarak iki kısıma ayırmakta genelde bütün dinleri, özelde ise İslam'ı mürteci olarak göstermekte ve Sovyet dönemini müterakki olarak ilan etmektedir:

"Tarihen ortaya çıkmış ve şekillenmiş gelenek ve göreneğin kendi karakter özelliğine ve sosyal şartlarına göre müterakki ve mürtece olmak üzere iki kısma ayırmak mümkündür. Müterakki adetler halk arasında ortaya çıkmıştır. Bunlar sosyal şartlar ve insanlar arası ilişkilerden doğan adet ve ananelerdir. Örneğin misafirperverlik, yaşlılara saygı, komşuluk, dostluk, karşılıklı yardım vs. Sosyalizm bu tür adet ve ananeleri koruyup saklamış ve zenginleştirmiştir. Misafirağırlama konusunda eskiden sosyal şartlar gereği kadınları ve erkekleri ayrı yerlerde oturtuyorlardı. Sovyet döneminde ise hem toplantı ve misafirhanelerin fiziki yapısı genişlemiş hem de insanlarda olan zihniyet değişmiştir. Birlik beraberlik ruhu yükselmiş, brigadalar*, kolxoz* ve sovxozlar*, iller ve cumhuriyetler arasında konukseverlik geleneği yaygınlaşmıştır."[121]

Yazar bu kısımda İslam kültürünün oluşturduğu milli manevi geleneklleri objektif sunmamakta, özellikle kadının İslamdaki yerini İslam'ın doğru anlaşılmasına mani olacak şekilde yorumlar yapmaktadır:"*Kadının İslam'daki Yerine Sosyalist Açıdan Bakış*: Kur'an ve şeriatın çirkin ve kaba kanunları kadın liyakatini alçaltıyor ve onun ismet sıfatını ayaklar altına alıyor. Geçmişte kadın hukuksuzluğu ile alakalı birçok mürteci adetlerde yaranmıştır. Çok eşlilik, dini nikâh, sığa, küçük yaşta kız çocuklarının evlendirilmesi, başlık, çarşaf vs. bütün bu geleneğin şekillenip geniş yayılmasında İslam dini (Kur'an ve Şeriat) büyük rol oynamıştır. Mesela Kur'an çok eşliliği kanunlaştırarak her bir müslüman adama dört kadın vermiştir. İslam kanununun esasını teşkil eden şeriatt, 9-11 yaşlı kızların evlendirilmesini kanun haline getirmiştir. Bundan başka sığa nikâhına da cevaz vermiştir. Başörtü gibi eski geleneği de Allah'ın emri gibi kanun ile resmileştirmiştir. Kadın hakkında yaranan bu gibi mürteci adetler, Sovyet döneminde kadınları sosyalleştirmede ciddi problem çıkarmıştır. Kadını ikinci plana atılmasının

---

*İleri, ilerlemiş.
*Yeni düzene karşı direnen kimse, gerici
*İşçi sınıfları.
*Kollektif tarımcılık.
*Tarım sanayisini gerçekleştiren tarım fabrikaları niteliğinde devlet çiftlikleri.
[121] Meqsed Setterov, *Dini Ayinler ve Xalq Adetleri Haqqında*, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, Bakı,1965, s.7.

sebeb olmuştur. Azerbaycan'ın Lerik, Yardımlı, Gedebey, Masallı bölgelerinde çok eşlilik ve Muta nikâhına rast gelinir. Dini nikâhta tamamen kalkmamıştır. Bunların hepsi hâkim sınıfların birer oyunu olmuş, dinde buna kendi mührünü vurmuştur. Sovyet döneminde ise Aslanın dişisi erkeği olmaz gözüyle bakılmış eşit değer verilmiş hatta daha fazla saygı gösterilmiştir. Evlenirken, kızın isteği dikkate alınmakta, kadına büyük değer verilmekte, düğünde kadın erkek bir yerde oturmaktalar.[122]

"Diğer yandan istismarcı tabakanın kendi menfaatleri için gelenek haline getirdiği adetler vardır. Mesela Azerbaycan'da feodalizm döneminde adam öldürmek, kölelik, hırsızlık yapmak, zorla kız kaçırmak, kan davası, vs. zenginler arasında kahramanlık sayılıyordu, atalardan kalan bir miras gibi görülüyordu. Bu tür adetlerin yayılması ve şekillenmesinde ise dinin büyük tesir olmuştur. Oysa sosyalizm için bu tür adetler yabancıdır ve Sovyet bu tür adetleri ortadan kaldırmıştır. Tarih boyu ortaya çıkan adetlere dini anlam yüklenmiş böylece dine ait olmayan adetler de dini forma sokulmuştur. Bunlar bütün dinlerde olduğu gibi İslam dininde de görülüyor. İslam'ın oruç, namaz, kurban kesmek, dini nikâh, defin merasimi, sünnet ve başka ayinleri uzun asırlar boyu nesilden nesle geçerek adet halini almıştır. Dinde var olan adetleri (oruç, namaz, sünnet vs.) bilimle kıyaslayarak insan sağlığı için iyi geldiğini iddia ediyorlar. Gerçekte, dini adetlerin hiçbirinde halk için faydalı bir şey yoktur. Onların hepsi muhafazakâr ve mürteci karakterde olup insanların hayatını negatif etkilemektedir."[123]

Yazar yukarda geçen ve objektif olmayan açıklamalarından sonra İslamın temel dini ibadet uygulamalarından hareket ederek oruç, namaz, kurban, sünnet gibi dini ritüellerin tenkidini yapmıştır: "Oruç İslam'dan önce birçok kabilelerde özellikle Arap kabilelerinde var olan bir adetti. Bu âdetin yaranmasında ise iklim şartlarının rolü büyüktür. Arap kabileleri sıcak yaz günü özellikle Ramazan ayında işin çoğunu gece yapıyor ve gece yemek yiyorlardı. İslam dini geldikten sonra ise bu adet dini bir şekil aldı. Müslüman ruhaniler bu perhizin Allah tarafından belirlendiğini ileri sürdü ve bu ayini Kur'an da resmileştirdi. Ruhaniler ramazan ayını Allah karşısında günahlardan temizlenme olarak gösterdi ve tebliğ ettiler. Oruç tutmak çocuklar (9 yaşına gelmemiş kızlar, 15 yaşına ulaşmamış erkek çocuklar), hamile, süt emdiren kadınlar ve ciddi

[122] Setterov, a.g.e., s.43.
[123] Setterov, a.g.e., s.43.

sağlık sorunları olanlar hariç herkese mecburi olduğunu söylediler. Oysa bunun sağlık açısından değil faydalı zararlı olmakla beraber insanı zahmete sokmakta, mide bağırsak sorunu yaratmakta ve halsizlik yapmaktadır. Ruhanilerin orucu tebliğ etmelerindeki asıl maksat insanların şuurunda Allah ideolojisini kuvvetlendirmektir. Yoksa burada insanlar için azacık olsada da faydalı bir şey yoktur.” Sosyalizm yıllarında Azerbaycan’da Oruç ibadeti aleyhinde ciddi tartışmalar yapılmış ve bu uygulamanın insanlar için zararları izah edilmiştir. Bu propagandalar sonucu insanlar gittikçe oruç ibadetinden yüz çevirmişlerdir. Azerbaycan’da oruç tutan yani daha dindar olan bölgeler Astrahan, Masallı, Sabirabad, İmişli, Yardımlı, Lerik ’in köyleridir. Bazı dindarlar orucun süresini kısaltmakta 3, 7, 15, vs. veya Kadir gecesinde kendi merhumlarına Kur’an okutmakla ya da fitre, zekât, sadaka vermekle yetinmekteler. Oruçtutmayandindarlardavar. Sovyet anlayışına göre oruç itikat değil, ideolojik bir hal almış, sağlık ile bağlantı kurularak oruç ibadet modernleştirilmiştir.”[124]

Orucun din ile alakası olmadığını savunan Sovyet Düşünürü namaz hakkındaki fikirlerini de içi boş anlamsız bir dini ritüel olarak göstermektedir:“Namaz Mekke’ye (kıbleye) dönerek sadece ‘Allah Büyüktür’ diye eğilip kalkmaktan ibarettir. Dış görünüş itibari ile ilkel insanların tabiat güçleri ve cisimler karşısında diz çöküp yalvarmasından öte bir şey değil. Fakat burada amaç biraz daha farklı olup müslümanlar tabiat cisimlerine değil Allah karşısında diz çöküp ondan saadet diliyorlar. Müslüman ruhaniler namazı, insanları muti ve itaatkâr kıldığı için insanlara bunu mecbur etmişlerdir. Aslında Allah’ın emrinden ziyade din adamlarının insanları elde tutması için kullandığı bir yöntemdir ve zaman kaybıdır. Başlıca zararı Allah’ı hatırlatmasıdır. Cuma namazı birçok insanı aynı anda zamanından ve işinden alıkoymaktadır.”[125]

Dini bayramlardan Kurban bayramı ve Kurban ile ilgili olarak yazar Sovyet dönemindeki kurban anlıyışını şöyle yansıtmaktadır:“Kurban bayramını Sovyet döneminde milli bayram gibi yaşamaktadırlar. Aslında ise dini bayramdır ve tamamen zararlıdır. Kurban kesmek âdeti İslam’dan çok daha eski İlkel insanların tabiat güçleri karşısında aciz kaldıklarında tanrı’yı merhamete getirmek için tasvirlerinde ilahlaştırdıkları güçlere yani ruhlara ve putlara kurban keserlerdi. İbrahim, oğlunun yerine Allah’tan gelen koçu kurban etmesi onlar için ilkel devirde insan kurbanlarının

[124] Setterov, a.g.e., ss. 10-12.
[125] Setterov, a.g.e., s.18.

hayvan kurbanları ileyer değiştirmesinin bir sembolüdür. Kurban etinin en iyi yerlerinden bir kısmı ve derisi mollalara verilir. Sosyalist düşünceye göre kurban bayramı hâkim sınıfın bayramıdır. Kazak ilçesinin Poylu köyünde kurban bayramı kutlanmamaktadır. Bunun gibi birçok yerde kurban bayramı kutlanmamaya başlamıştır. Fakat yine de kurbanı kutlayan yerler vardır. Kurban bayramının oluşu, sosyalizm devletinde 3 gün süresince kesilen hayvanlar, hayvancılığın gelişmesine engel teşkil etmekte, işçi insanları üç gün boyunca işten alıkoymakta, tarım işlerine zarar vermektedir. Sovyet döneminde ise kurban bayramlarında büyük baş hayvanlar kesilmemekte, küçükbaş hayvanlar ise azda olsa kesilmeye devam etmektedir. Gelenek hatırına bazen isteksiz de olsa tavuk, kaz türünden canlıların da kesildiği görülmüştür. Bunun sebebi maddi değil kurbanın gittikçe İslam'daki yerini kaybetmesindendir."[126]

Yazar bu kısmında Sünneti komik bulmakta ve kökeninin kadim geleneklere dayalı olduğunu savunmaktadır: "Sünnet oldukça gülünçbir ritüeldir. Sünnetin kökeni kadim devirlerde birçok toplum ve kabilenin erkek çocuklarının yeni yaşa girmesinde onu erkeklik sırasına girdirmek için yaptıkları bir sınavdı. Birçok tayfalarda ise sünnet tanrılara insanın kurban kesilmesi âdetinin devamıdır. Tarihi gerçekler gösteriyor ki, sünnet İslam'dan önce de Arap kabilelerinde var olan bir gelenekti. İslamiyet geldikten sonra ise bu gelenek benimsenmiş ve müslüman erkekler için zaruri kılınmıştır. İslam ilahiyatçıları tebliğlerinde kendi çocuklarını sünnet ettirmekle Allah karşısındaki vazifelerini yerine getirdiklerini düşünmekte, çocuğu günahlardan temizlemiş olmakta, kâfirler sırasına düşmekten kurtarmakta ve cennet kapısını çocuğun yüzüne açtığına inanmaktadırlar. Cennet cehennemin efsane olduğu şu dönemde insanlar (münevver kesim de dâhil) sünnet âdetini yaşatmak için onun sağlık açısından faydalı olduğunu söylemekteler. Fakat sünnetin sağlıkla ilgisini ancak tıpçılar söyleye bilir. Nosoviç,"Din ve Meişet" adlı kitabında sünnet olmuş adamların bulaşıcı hastalıkların daha az görüldüğü Yahudi iddialarının asılsız olduğunu söyleyerek sünnet olmuşlarla sünnet olmamışlar arasında hiçbir farkın olmadığını kanıtlamıştır. Sünnetin yararı yok fazlasıyla zararı vardır. Çocuk sünnet olurken acı çekiyor ve çocuğu sakat bırakıyor. Bazen havale geçiriyor, kanı düşürüyor vs."[127]gibi.

---

[126] Setterov, a.g.e., ss.19-23.
[127] Setterov, a.g.e., s.31.

Yazar Sovyet dönemi insanının düşüncesini aktarırken *cenaze merasiminden* ilginç bir örnek vermektedir: "Arkadaşlarımla tanıdık birinin evine baş sağlığına gitmiştik orada birkaç imam oturmuş sırayla Kur'an okuyordu. O evden ayrılınca arkadaşlar ile aramızda tartışma oldu. Bazıları imamların cenaze evinde olmalarına şaşırıyordu çünkü ölen insan ve ailesi aydın kesim idi. Bazıları ise bunda şaşılacak bir şey olmadığını söylüyor Kur'an okumanın dindarlıkla hiçbir alakası olmadığını, bu sadece adet ve anane gereği okutulmaktadır diyordu."[128] "Cenaze töreni ölen kişinin ölümünün üzerinden geçen 3,7, 40,52'nci günlerde merasimler ile anılmaktadır. Elli ikisine kadar her cuma akşamı Kur'an okutulup yemek verilmektedir. Bu merasimlerini hepsinde mollaya büyük meblağda para ve ölen kişinin elbiseleri verilmektedir. Bunun dışında cenaze sahib iinsanlara ölen kişi adına oruç tutmaları ve namaz kılmaları için para vermekteler. Böylece güya ölen kişinin ibadet borcunun ödendiğini düşünmektedirler. Yıl tamam olunca da yılına yine ihsan yemeği verilmektedir. Bütü Bunlar merhumun ailesi için maddi bir sarsıntıya sebep olmaktadır. Hâlbuki Sovyet döneminde definmerasimi imamsız geçrilmektedir. Merasimde okunan Kur'an ve dua yerine merhumun hizmetleri ve iyi yönleri konuşulmakta, merhumun cennete gitmesi veya cehennem gibi konulara asla yer verilmemektedir. Böyle defin merasimleri din adamlarının faaliyetini sınırlamakla kalmamakta aynı zamanda toplumun aydınlanmasına da katkıda bulnmaktadır."[129]

"Bunun gibi muhafazakâr ve mürteci geleneğin aradan kaldırılması için sadece tenkit yeterli değil. Bunun yanında ateizm geniş şekilde tebliği ve yeni adetlerin dâhil edilmesi gerekmektedir. Bunlar; "Büyük Ekim", "1 Mayıs", "SSCB Anayasası günü", "Galebe günü", "8 Mart Kadınlar Bayramı", "Sovyet Ordusu ve Deniz Donanması Günü", "Sovyet Gençler Günü", "İnşaatçı günü", "Mahsül Bayramı", "Emek bayramı", "Maldar Bayramı", "Gençlik festivali", "Spor yarışmaları", "Şarkı bayramı", "Temizlik haftası", "Çim ve Yeşillendirme haftası" vs. Bu şenlik merasimleri "Doğum günleri", "Evlilik ve yıl dönümleri" takip eder."[130] Belirtilen bayramlar aynı zamanda ateistliğin sembolü hâline gelmiştir ve Sovyet döneminde büyük coşkuyla kutlanarak içi boşaltılan inançların yeri bu şekilde doldurulmaya çalışılmıştır.

---

[128] Setterov, a.g.e., s.3.
[129] Setterov, a.g.e., s. 39
[130] Setterov, a.g.e., s.41.

Kitaptan anlaşılıyor ki, Sovyet döneminde din, dört beş dini vecibeden ibarettir. Yazar'ın din hakkında bilgisinin olmaması, muhafazakar sınıfın, insanları elde tutmak için dinin uydurulmuş ve eski geleneğe monte edilmiş bir hurafe olarak göstermesine sebebp olmuştur. Dolayısıyla Sovyet döneminde dinin içinin ne kadar boşaltıldığını görmekteyiz. Fakat fıtrat gereği insanlar inanç ihtiyacını karşılamak için farklı yollara baş vurmuşlardır. Dini bilgiyi kaynağından alamayan insanlar dolaylı yollardan dine ulaşmaya çalışmış, dini olmayan insanların mezarlarını evliya türbesi gibi görmüş ve ziyaret etmiş, o insandan Allah arasında vasıtacı olmasını istemiş, çeşitli dileklerde bulunmuş, adaklar adamıştır. Bu eylemler de gerçek hurafe inancın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

4. SOVYET DÖNEMİNDE HALK İÇİNDE YAŞANAN İNANÇLAR

Sovyet döneminde Azerbaycan halkı etnik bakımdan Şii ağırlıklı olması sebebi ile halkın inancını iki çatı altında toparlamak mümkündür. Bunlardan birincisi Muharremlik ayıdır**.** Hüznü temsil eder, insanlar yıl boyunca açıktan yaşayamadığı ibadet ve inançlarını bu ayda abartılı bir şekilde yaşayarak bir nevi günahlardan arınma ayı olarak görürler. Her ne kadar yasalar buna izin vermese de bu rütüel, gizli bir şekilde her sene yapılır. Öyle ki, devletin görevlileri bile bu aya göz yummak zorunda kalır. Sebebi ise hem inanca olan saygı hem de halkın yasaklara boğulması, isyana sebep olacağı endişesini taşır.

Diğeri ise Nevruz bayramıdır. Tarım bayramı olarak bilinen nevruz, bütün dini inançları etrafında toplayan geniş bir yelpazeye sahiptir. Sovyet döneminde nevruz milli bayram olarak geçirilmesine izin verilmiştir. Bu sebepledir ki, Azerbaycan halkı bu bayramı büyük coşku ile kutlamaktadır. Bu iki inancın kendine göre bir takım dini ritüelleri vardır.

4.1. Muharrem Ayında Yapılan Dini Ritüeller

Bilindiği gibi Muharremlik ayı Şiilik fırkası ile birlikte ortaya çıkıp Hüseyin'in Kerbela'da şehit edilmesi üzerine kurulan sonradan diğer imamamları da içine alıp

geliştirilen bir matem ayıdır.[131] Detayları yukarıda verildiği içi burada sadece o ayda yapılan ibadet şekline yer verilmiştir.

Matem ayı kırk gün sürer, taklit ve teşebbüs yolu izlenerek insanları vecde getirmeye çalışırlar. 40 gün boyunca toplanırlar, tiyatro yolu ile canlandırma yaparlar, mersiyeler söylenir, halk vecde getirilir, son olarak da Hüseyin'in Kerbela'da 33 mızrak, 34 kılıç yarası alıp en son başı kesilerek şehit edilmesinin sembolü olarak ellerinde zincir veya kesici bir aletle kendi omuzlarına ve başlarına vurarak "Şahsey-vahsey" töreni yapılır.[132] Hz.Hüseyin, Muharrem ayının onuncu gününde şehit olması sebebi ile bu günde 12 farklı malzemeden aşure yemeği yapılarak dağıtılır. Bu ay boyunca düğün, bayram (Kurban ve Ramazan bayramları da dâhil), ve eğlenceli hiçbir kutlama geçirilmez. İhsan yemekleri verilir, dualar okunur. İnsanlar giyim konusunda genelde siyah rengi tercih ederler.[133]

4.2. Nevruz

Nevruz Bayramı Mart ayının 20, 21 ve 22'de yapılır Aslında tarım bayramıdır ve ekin mevsimlerin başlangıcı olduğu için bayram yapılır. Fakat buna zamanla dini inanç örfe ve adetler de dâhil edilerek renkli bir bayram havası ortaya çıkmıştır. Emekçi sınıfı olan Sovyetler birliği özellikle tarıma teşebbüs amacı ile bu bayramı milli bayram olarak kutlanmasına izin vermiştir.

4.2.1. Nevruz'u Kutsallaştıran Olaylar

1. Hz. Ali'nin Doğum günü.
2. Hz. Ali ve Fatima'nın evlendikleri gün.
3. Hz.Ali'nin Hilafete çıktığı gün.
4. Yunus Peygamberin balığın karnından çıktığı gün.
5. Hz.Nuh'un gemisinin karaya oturduğu gün.
6. Türklerin Ergenekondan çıktıkları gün.

---

[131] Ayetullah Kaşiful-Fita, *Caferi Mezhebleri ve Esasları,* İran İslam Cumhuriyeti "Alihuda" Beynelxalq Neşriyatının Bakı şubesi, çev. Hafiz Abiyev, Bakı,1993, s.32.

[132] Çağdaş Sanat Ağıt Ritüeli olarak şiilerin muharremlik törenleri, http://www.cagdassanat.com/koken-ergun/agitritueli-olarak-siilerin-muharrem-torenleri/, (28.12.2014)

[133] Aşure Günü, http://tr.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Fure_G%C3%BCn%C3%BC, (15.10.2014)

7. Dünyanın kuruluşunun tamamlandığı gün.

8. Ateşperestlerden kalan bir bayram.

9. Hz. Âdem'in yaratıldığı gün.

10. Orta Asya ve Yakın Doğu halklarında güneşin koç burcuna girip gece ile gündüzün eşit olduğu ve yılbaşı olarak kutladığı gün.

11. Hz. Ali'nin doğum gününde Nevruz adlı öksüz bir çocuğun yumurtayı kırmızıya boyayarak Hz.Ali'ye hediye ettiği gün.[134]

4.2.2. Mevsim Merasimleri

Çiftçilik Merasimi: Mahsülü topladıktan iki hafta sonra geçirilen Çiftçilik merasimi, nevruzun ilk merasimlerinden hesap olunmaktadır. Bu merasim, Ekimin ortalarında mahsulü kaldırdıktan sonra toprağın sürülmesi ile başlar. Toprak sulanır birkaç gün sonra sürülür. Sabah erken saatlerde honça* ile sahaya çıkırlır. honçaya havlu, beyaz gömlek, çorap, tatlı bir de yeni buğdaydan yapılan özel bir yiyecek hazırlanır.

Toprağın sürüldüğü yerde kurbanlar kesilir, kazanlar asılır, herkes oraya pay (yiyecek) gönderir. Merasim yerinde yarmalı aş yapıp yenilir, yaşlılara ve hastalara bu aştan gönderilir. Merasim üç gün devam eder, ateş yakılıp üstünden geçilir, gülüp eğlenilir. Üçüncü gün Halay çekenler kolkola girip ateş etrafında dönerek koro şeklinde okurlar;

Yaz ver, yüz ver

Yüz ver, yaz ver

Kara gök

Ak gök

Gök gök

Yaz ver, yüz ver

Yüz ver, yaz ver

---

[134] Yıldız,a.g.e, ss.299-303.; Zeynelabidin Makas, *Türk Milli Kültüründe Nevruz*, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, İstanbul,1987, ss.22-27.

* bohça

İnsanlar sırası ile kara gökten, ak gökten, mavi gökten yazı arzular bolluk ve bereket ister. Çiftçilik merasim böylece sona ermiş olur.[135]

4.2.3. Saya Merasimi

"Saya" yaz öncesi merasimlerden olup, Ocak ortasında başlayarak tabiat uyanana kadar devam eder. Çoban kıyafeti giyen beş kişi ellerine baston, yanlarına üç çoban köpeği, beş koyun bir deve, iki at, bir ulak alarak köyleri dolaşırlar. "Sayacılar" olarak isimlendirilen bu beş kişi ile köyün başından sonuna kadar bütün evleri dolaşarak okurlar;

Salam aleyk say beyler,

Birbirinden yey beyler,

Sayamı getirdim,

Sayını yitirdim,

Kuzusu sayalı beyler,

Gül yüzlü hayâlı beyler,

Kurumasın gölünüz,

Yüze gülsün bağınız,

Kısalmasın boyunuz,

Kesilmesin soyunuz,

Hay verin sayaçıya,

Pay verin sayaçıya,

Kapınız haylı olsun,

Sayanız Paylı olsun".

Pay isteyen sayaçılara köylüler, yıl bereketli geçmesi için koyun ve elde ne varsa pay verir sayaçılar her kapıdan pay alıp çıkdıktan sonra okumaya devam ederler:

Hay verdiler sayaçıya

---

[135]Ağamusa Axundov, vd, *Merasimler Adetler Algışlar*, Genclik, Bakı,1993, s.15.

Nece küçük kuzuyu,

Pay verdiler sayacıya,

Nece büyük keçiyi,

Pay verdiler sayacıya

Yolun yol olsun saya,

Sayan bol olsun saya,

Sürülerden say aldı,

Say beylerden say aldı,

Koyunlu evler gördü,

Kurumuş yaya benzer.

Koyunsuz evler gördü,

Kurumuş çaya benzer.

Sayacılar toplanıp koyunları koyunsuz evlere dağıtırlar. Zenginden alıp fakire verirler. Böylece "adaletli tabii bölgü" görevlerini yerine getirmiş olurlar. Sayaçılar yine türkülerine devam ederek merasimlerini bitirirler.[136]

4.2.4. "Hızır Nebi" Merasimi

Kışın son 2 ayı olan 60 gün büyük çille ve küçük çille olarak ikiye bölünmektedir. Büyük çille 40 gün, küçük çille 20 gün olur. Küçük çillenin çıkmasının ardından geçirilen merasimler yaz merasimlerindendir. Üç günden ibaret olan Hızır Nebi Bayramının birinci günü toprak üzeri temizlenir, toprağın üzerinde ateş yakılır ki toprağın nefesi ısınsın. Bahçeler temizlenir çör çöp toplanıp yakılır. Bayramın ikinci günü her öküzün adına üç tuzsuz gömbe yapılıp öküzün karnının altına koyarak okurlar:

Hızır Nebi, Hızır İlyas,

Bitti çiçek oldu yaz.

Bayramın üçüncü günü çiftçiler ve çiftlik işi ile uğraşanlara övgüler söylenir. Hızır, gri atının arkasında elinde ateşle geleceğine inanılır. Onu toprağı ısıtan ateşle

---

[136] Axundov, a.g.e.,s.16.

birlikte güneş ve suyu da getirip insanlara sağlık getireceğine de inanılır. Bayramda halk Hızır Nebi'ye türküler söyler. Gençler hava aydınlanmadan ellerinde mumla birlikte ekin sahasından geçerek Hızır Nebi'yi aramaya giderler.

Han Hızır gelesidir,

Han Hızır gülesidir,

Han Hızır hallıdı,

Ak atı nallıdı,

Yakası çulludu.[137]

4.2.5. Son Çarşamba Günü

Kırk gün önce başlayıp bayrama kadar çarşambalar kutlanır. Yukarıdakilerine benzer bahar temizliği yapılıp baharın gelmesi yani Nevruz Bayramı beklenir. Bu çarşambalardan en önemlisi son çarşambadır. Son Çarşamba günü, yine bütün işler tamamlandıktan sonra inaçla alakalı aktiviteler yapılır. Mesela hava karardıktan sonra gidip kapı dinlenir. Duydukları ilk söz olumlu ise örneğin: "ışığı yak", "kapıyı aç" gibi sözler duyulursa iyiye yorumlanır, "virane kalsın","dolabı kapat" gibi beddua veya olumsuz cümleler duyulursa kötüye yorumlanarak tüm yılın öyle geçeceğine inanılır.

Son Çarşamba günü akarsuyun veya ahırın yanına bir yumurta iki kalem konulur. Gece Hızır Nebinin gelip üzerine kalemle çizeceğine inanılır. Eğer kırmızı ile çizmişse yumurta kime niyet edilerek koyulduysa onun niyetinin kabul ve bahtının güzel olacağına işarettir. Siyah kalemle çizildiyse tam tersi olacağı anlamına gelir.

Nevruz bayramı günü kızlar bir tas su doldurup içine yüzüklerini atarlar. İçlerinden biri elini tasın içine koyup derler;

Bir çay içinde,

Ok oynar ay içinde,

Allah muradın versin,

---

[137] Mürsel Hekimov, *Azerbaycan Folkloru Antologiyası Qazax Örnekleri,* Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakı, 2012, s.112.

Bu gelen ay içinde

İlk kimin yüzüğü çıksa onun kısmeti açılacak demektir.

Birisi ulaşamadığı bir akrabasını veya yakınını merak ediyorsa son çarşamba günü küçük bir kız çocuğunu yerden yüksek bir yere koyarlar yüzünü de örterler ki, yukarı bakmasın sadece yeri görebilsin. Yere de su ve ayna öyle yerleştirilir ki, aynada su görünebilsin. Kız uzunca bir süre görene kadar bakar. Gördüğü insan yüzü ise ve yüzünden ter damlıyorsa merak edilen kişi sağsalim kendi emeği ile yaşamaktadır. Eğer ağaç, tahta vb. şeyler görünse o zaman kişi sıkıntı içinde yaşıyor anlamına gelmektedir.

Son çarşambanın gecesi kutsaldır inanışa göre bayrama geçen bu gecede bir saatliğine akan nehirler durmakta, ağaçlar dalları eğilerek yere değmekte sonra yine eski haline geri dönmektedir. Bu günde evin büyüğü hiç kimseyle görüşmeden, konuşmadan ellirini unlayarak evin duvarlarına sürter. Evde bolluk bereket olacağına inanılır. Yine bu günde bahçede meyve vermeyen ağaç varsa'Seni balta ile keseceğim' diye tehdit edilir, evden biri şahit çıkarak'Kesme ağaç bu sene meyve verecek' der. Ağacın o sene meyve vereceğine inanılır.[138]

Son Çarşamba günü hava karardıktan sonra evin bütün ışıkları gece boyunca yanık kalırsa bütün sene ev aydınlık olur. Son Çarşamba günü herkes "İlaxır" (yılın son günü) ve "Yeddilevin" (yedi çeşit) adı altınde bayram yaparlar. Bu bayramda alışverişte alınan yeme içme gibi şeyler yedi çeşit olması gerekir. Akşam evde mutlaka aş (yedi çeşit meyve katılarak yapılan tatlı bir pilavdır) pişirilir. Bayram akşamı bahçede ateş yakılıp üstünden atlanır ve denilir:

'Ağırlığım Uğurluğum Bu ateşe dökülsün'

Sonra herkes dağılır. Ertesi sabah altıda uyanılır ve akarsuyun yanına gidilir. Orda da suyun üzerinden atlayarak yine aynı:

"Ağırlığım uğurluğum bu suyun üzerine dökülsün" denilir.

Bundan sonra akan su ile yüzlerini yıkıyorlar. Suyun içinden beş altı tane ufak taş çıkartıp, sudan da bir kap alıp eve geliyorlar. Suyu evin etrafına çiseleyip taşları evin dört bir yanın atıyorlar. Son Çarşamba günü veya bayram akşamı küsülü olan yedi yıl

[138] Yıldız, a.g.e., ss.303-308.

barışmaz. Son Çarşamba günü ayva ağacının dallarından kırıp çocuğa bağlanır ki, kötü nazardan korusun. Bu günde kötü konuşmak olmaz bu gece insanın her ameli, davranışı değişir. Yılın son çarşambasında, erkenden yüzünü nehir suyu ile yıkanan güzelleşir.[139]

4.2.6. Nevruz Merasimi

Nevruz, her yıl Martın 20-21-22'de geçirilen yukardaki merasimlerin zirvesi olarak bilinip, gece ile gündüzün eşit olduğu günde yılbaşı olarak kutlanan Doğu halklarının tarımla alakalı bayramıdır. Sonradan buna dini ve milli duygu düşünceler de eklenerek gelenekselleşmiştir. Sovyet Dönemi Azerbaycan'nında dinden arındırılarak milli bayram olarak kutlanmıştır. Halk bu bayrama kırk gön öncesinden hazırlanmaya başlar. İlk Çarşambaya kadar on günde her yerde genel temizlik işleri yapılır. Sayaçılar kapı kapı dolaşarak pay alıp pay verirler. Yeni tarım yılı için hazırlık yapılır yerler sürülür hazırlanır öküz ve atların bakımı yapılır, zirai aletler onarılır. Ekin için hazırlanan arpa buğday kuyuları *ilk çarşamba* günü açılır. Ekin için buğday ve arpası bitenlere kuyulardan ihtiyaçlarını giderecek kadar tohum verildikten sonra semeni konulur, hedik aşı pişirilir, buğday kavrulur ve fakirlere dağıtılır. İlk çarşambada verilen pay yüz kat fazlası ile geri dönüleceğine inanılır. Nevruza kadar olan bütün çarşambalar, huzur, mutluluk bolluk bereketlilik motifleri ile süslenilir. Bu motifler ise tabiat ve tarım işleri ile alakalı olarak iyilik ve hayırseverlik üzerine yapılan erken inançların izlerini taşımaktadır. Bu durum Nevruzun İkinci çarşambası sona erene kadar devam eder, üçüncü Çarşamba ise haber veya su çarşambası olarak isimlendirilir. Her Çarşambanın kendine özgü eğlencesi, ayini, itikadı olur. Son Çarşamba ise daha büyük şaşalı bir şekilde geçirilir.

Çeşitli dönemlerde gelen dini inançlar Nevruz inançlarını yok etmek istemiş fakat başaramamıştır. Başaramayınca benimsemiş dini onun içinde sentezleyerek içeriğini değiştirmeye çalışmıştır. Bu sebepledir ki, bazen Zerdüştlükle bazen de İslam ile bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Fakat bütün yapılanlara rağmen İslam'dan önceki dinler nevruzun etrafında toplanarak kendini göstermektedir. Ateş yakmak, üstünden atlamak ateşperestlikten kalan gelenktir. Ateşperestliğin Zerdüştlüğün içine girmesi ile Nevruz bayramı da Zerdüştlerin dini bayramı haline gelmeye başlamıştır. Fakat bu

---

[139]Memmed Aliyev-Aziz Elekberli, Quba- Şabran Folklor Örnekleri, Elm ve Tahsil Neşriyatı, Bakı 2013, I, 15-17.

bolluk bereketlilik bayramını su kültü ile bağlı olarak suyu, güneşi, rüzgârı, yağmuru çağırmak, semeni yeşertmek, son çarşambanın kutsallığı vs. ile ilgili birçok ilk tasvirler korunup saklanmıştır.[140]

Efsaneye göre Oğuz oğlu zağada yaşarken kıştan çok korkardı. Bunun için yılın üç mevsiminde kış için hazırlık yapar, Zağaya kışı rahat geçirecek kadar yiyecek toplardı. Bir sene kış uzun geçti. Oğuz oğlunun erzağı bitti, çaresiz kalan oğuz oğlu büyük çillenin otuzuncu günü zağadan çıktı. Çok gezdi dolandı, eli ayağı dondu, sakalları buz bağladı fakat yiyecek bir şey bulamadı. Dönerken yolda bir kurt yavrusuna rastladı. Kurt, Oğuz oğluna bu karda boranda nerden geldiğini sordu. Oğuz oğlu başına gelen durumu anlattı. Yılın aylarından şikâyet etti. Bazı aylarda iyi yaşadıklarını, bazı aylarda açlıktan öldüklerini söyledi.

Kurt yavrusu, "Ey! Oğuz oğlu seni öndeki yol ayrımında bir sürü koyun, bir kucak sünbül, bir çehre bir de el değirmeni bekliyor. Onları alıp Zağana götür. Koyunu kesip etini ye, yünün den çehrede ip yap, kendine kıyafet dik. Derisini üzerine giy. Sünbülün tanesini de çıkartıp el değirmeninden geçir ekmek yap, ye iç ve yaza çık. Fakat sana verdiğim emanetlere dikkat et. Sünbülü ve koyunu kendin artır. Kuzuları elinin içinde saklayıp onları büyüt. Buğdayı yere ekip onu alnın teri ile sula. Dediklerimi yapmazsan yaşamak senin için çok zor olacak."[141]

Oğuz oğlu yol ayrımına geldi. Kurt yavrusunun söylediklerini alıp Zağaya götürdü. Kışı iyi geçirdi. Yazda sürüyü dağlara yaydı. Buğdayı ekti, gece gündüz onun hizmet etti. Oğuz oğluna bolluk ve bereket geldi. O günden sonra oğuz oğlu bütün yılı çalıştı. Kurt yavrusuyla karşılaştığı Büyük Çillenin otuzuncu gününde ise bayram hazırlığına başladı. Yılın son beş günü yedi, içti, dolaştı, çalıp okudu, konu komşuya ziyarete gitti.

Rivayete göre o günden sonra Oğuz elinde Nevruz bayramı kutlanmaya başlamış, hayat, sağlık, temizlik, emek, vs. birçok itikat konuları da Nevruzun etrafında toplanarak kendini göstermiştir. Kırk gün öncesinden hazırlıkları başlayan bu bayramın türküleri ("Semeni", "A yel baba", "İlde göyerderem seni" v.b), sahnecikleri("A Kos-Kosa", "Sim Pelvanı", "kendirbaz","Ekende yok biçende yiyende ortak gardaş" v.s)

---

[140] Yıldız, a.g.e., s.299.
[141] Axundov, a.g.e.,s.21.

yazılımış ve oyunlar (at çapma, ok atma, kılıç oynu, maksara-karaçı vs.) düzenlenmiştir. Çarşambaların ardından gelen Nevruz bayramında artık sofralar kurulur milli yemekler, tatlılar yapılır, kavrulmuş buğday, ceviz, bademi, fındık, fıstık gibi kuru yemişlerle donatılır, yedi çeşit meyve konulur, mum yakılarak sofra açılır, tüm aile sofra etrafında toplanır yer içerler. Sonra eş, dost, akraba ziyaretleri yapılır, tatlılar hediye edilir. Akşam olunca silah atılır evlere bacadan veya kapıdan bereler sarkıtılır pay istenir, herkes ateş üstünden atlar. Evde bahçede ve hayvanların yanında tütsü yakılır ki, bir kişinin gözü değmişse ondan uzak olasun. Böylece bayramın ilk günü bitmiş olur. Bayrama kırk gün kala başlayan Nevruz Martın sonuna kadardevam eder. Nevruzun sınırları Kuzeyli Güneyli Azerbaycanla beraber, Orta Asya, Afganistan, Pakistan, İran, Türkiye ve başka ülkelere de yayılmıştır.[142]

4. 3. Halk İnançları

Azerbaycan'da halk arasında yaygın olan ve bütün dinlerin izlerini taşıyan inançlar da vardır. Bu inançların şınlardır: Ay üç günlük olunca ağaç budanmaz, kesilmez tohum ekilmez. Ay Tutulanda silah atarlar. Ay parmakla gösterilmez. Ay çıkınca onu ilk görenin işi uğurlu olur. Aya karşı gerneşen sağlıklı olmaz. Ay işığı düşen bahçeye kirli su döken insan sonu iyi olmaz. Ev süpürgesi ayağa değerse evde kavga çıkar. Akşam ev süprülürse evin bereketi gider. Evi birisi süpürmeye başlayınca yarım kalırsa başkası süpüremez. Yoksa birinci süpürmeye başlayanın ömrü yarım kalır. Gece ev süpürmek o eve fakirlik keder ve matem getirir. Akşam aynaya bakılmaz. Düğün günü baht aynası kırılırsa bahtı iyi olmaz. Aynanın kırılması kötü haber alacağının işaretidir. Ayağın altı kaşınırsa sefere çıkacaksın. Ayak başparmağı büyük olan insanın bahtı açık olur. Boynun arkasında et beni olan insan var devletli olacak. Ön dişleri iri olan insanın bahtı güzel olur. Kaşları birleşik olan akarabayla evlenir. Kulak çınlarsa seni konuşuyorlardır. Kulağı küçük olan erkeğin eşi güzel olur. Kulağı büyük olan erkeğin bahtı açık olur. Kulak kaşınanda yağmur yağar. Kollar bağlanıp durulmaz. Tırnağı sokağa atmak günahtır. Elde makas oynatanda kavga çıkar. El kağıta silinmez. Geç konuşan çocuğa serçe eti yedirilir ki, dili çözülsün. Avuç içi kaşındığında para gelir. Gözün yol çekerse uzaktan bir akraban gelecek. Gece tırnak kesen ömründen keser. Sarışın insanla arkadaşlık edilmez. Sağ yanak ve sağ kulak kızarırsa lehine, Sol

---

[142] Azerbaycan Folkloru Antologiyası, Azerbaycan SSR Elimler Akademiyası Neşriyat, Bakı,1968, ss.31-40.

yanak ve sol kulak kızarırsa, aleyhinde konuşuluyor demektir. Saç sırta dökülmez, kısmet kapanır. Sabah sol ayak üzerine kalkınca işin uğurlu olmaz. Yüzün kızarırsa senden bahsediliyordur. Beni çok olan kız bahtı güzel olur. Beni çenesinde olan kız bir defa evlenir. Eğer kadının ayak başparmağı büyükse erkeğin de ikinci parmağı büyükse kadının evde sözü geçer. Eli soğuk olan insanın yüreği sıcak olur.[143]

Kız saçlarını örerken saçındnan küçük bir bölümü örgünün dışında unutursa eve misafirler gelecek ve gelen misafirler kızı isteyecekler. Ayakkabıların kapıda birbirinden aralı duruyorsa, demek ki, sevdiğin insanlardan ayrı düşeceksin. Baltanın ağzını yukarı koysan yağmur yağar. Bıçak yere düşerse misafir gelir. Bir iş peşinde gitmek isteyenin önüne boş kapla çıksalar gitti yerden eliboş döner. Kazandibinde kalan yemeği yiynenin düğününde yağmur yağar. Evde kırık tabak saklamazlar.Evden başka yere çiçek vermezler. Uzun süredir beklediğin birinin çabuk gelmesi için, kapı eşiğine makas ve bıçak konulur. Aynı zamanda bir havlunun uçlarına ellerini silenler çok geçmeden kavga ederler. Yere kaşık düşerse kadın misafir gelir. Sofrada yemek masaya dökülürse kayınvaliden konuşgan olur. Kitabı açık bırakıp yatınca hafıza kaybı olur. Yabancının makası ile tırnak kesmek beklenmedik kötü hadise olacağına işarettir. Damat düğününde oynasa ucuzluk olur.[144]

Birinin başına eski çaput örtüp, üzerine su dökseler yağmur yağar. Kurbağayı öldürüp sırtı üste çevirsen, leysan yağmur yağar. Meyve veren ağacı kesmezler yoksa ağaç sahibine zarar verir. Ceviz ağacının altında uyunmaz. Kestane ağacı kesilmez. Çınar ağacından beşik yapılmaz. İncir ağacının odununu yakan hayır görmez. İncir ağacını kesmezler. İnciri budamazlar. İncir ağacı altında yatmazlar. Genç insan siyah dut dikmez, dikerse genç ölür. Ilgın ağacı diken sonsuz olur. Ilgın ağacı ile birine vursan hastalanır. Bayram günü yeni kıyafet giyen bahtı güzel olur. Bayram akşamı semeni etrafında mum yakanın işi uğur getirir. Bayram akşamı yakılan mumlar ailedeki adam sayısına eşit olmalıdır. Herkes kendine bir mum yakar. Hangi mum geç sönerse onun sahibinin ömrü diğerlerinin ömründen uzun olacak anlamına gelir. Nevruz bayramı akşamı aileden biri kişi evde olmazsa o kişi yedı yıl aileden uzakta kalır. Başkasından soğan almazlar, eteğe dökerler. Yoğurt ve ekmeği sıcak kesenin eşi vefat eder. Pirinci ayakaltına dökmezler. At yolda gitmiyorsa demekki sahibini kaza bekliyor. Önünden

---

[143]Reşid Tehmezoğlu, *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*, Folklor İnstitu, Bakı, 2009, II,61-65.
[144]Maqsud Hacıyev, *İnanclar İnamlar,* Gençlik, Bakı, 1996, ss.3-30; Yıldız, a.g.e. ss.309-317.

siyah kedi geçse işler yolunda gitmez. Kırlangıç aşağıdan uçuyorsa yamur yağar. Kırlangıç yuvası dağıtılmaz. Kırlangıc yuva yapan evde her zaman mutluluk olur. Karga çok olanda kış sert geçer. Karga ötende kötü haber işitirsin. Eve yarasa girince o öldürülür. Köpek uluyunca ona başmak atarlar. Köpek yaylada nefes nefese kalınca dolu yağar. Köpek kafatası asılmış bahçe, kötü nazardan korunur. Yılandan konuşulduğu zaman yüreğinde ne arzu tutsan ona kavuşursun. Bahçede baykuş öttüğünde yemeğin üzerine tuz döküp bahçeye konulur. Cinler yaklaşmasın diye atın kuyruğuna çengelli iğne takarlar. Örümcek bacadan sarktığında misafir gelir. Üstünden örümcek sarktığında iyi haber işitirsin. Kaplumbağayı ayağından assan yağmur yağar. Tavuk öttüğünde hayır gelmez. Kedi el yüzünü yalarsa misafir gelir, elini kulağının ardından geçirirse yağmur yağacağına inanılır. Avın başını kesmesende eti helal sayılır. Köpeği zinciri ile vermezler. Üstünden deve yünü gezdirene, deve yününden kıyafet giyene nazar değmez. Kediyi öldüren hayır görmez. Pancar olan bahçede yılan olmaz. Mezarlık el ile gösterilmez. Gösterilince şahadet parmak ısırılır. Mezarlığa çift çiçek götrülür. Kurban kesilen gün evde iş görülmez. İmdat isteyene yardım etmezsen günaha batarsın. Kötü rüya akan suya anlatılır. Güneş tutulanda silah atarlar. [145]

Nişan yüzüğünü başkasına vermezler. Nişan gelen gün kıyafet yıkanmaz. Nişan gelen gün erkek evi bohçalardan birine makas koyar ki, erkeğin sözü geçerli olsun. Nişan takıldığı zaman kayınvalide gelinin saçına el sürse mutluluk olur. Gelini ilk defa kapıdan içeri girdiğinde oturtulup, eline erkek çocuğu verilir ki, ilk çocuğu erkek olsun. Gelin giden kız evinde pirinç alıp arkadaşlarının ismini söylerse onların da bahtı açılır. Gelin ilk eve girdiği zaman ayakaltına tabak konulur. Kırdığı zaman eve şans getirir. Evden çıkan gelinin ardınca taş atılır ki, gittiği yer sağlam olsun. Hırsızlıktan alınan parayı nikâhlı eşine versen, eş nikâhtan düşer. Anne karnında çocuk oynayanda aya ve aynaya bakılırsa çocuk güzel olur. Hamile kadın beddua etmez. Hamile kadın mezarlığa gitmez. Hamile kadın altı ay çirkin hayvanlara bakmaz. Av eti kırklı kadina yedrilmez. Hırsızlıktan alınan parayı hamile eşine versen çocuk hayırsız olur. Gelin hamile vakti tavşan eti yese bebğin dudağı yarık olur. Yeni doğan bebğin odasında eşiğe zincir takılır. Yeni doğan bebeği akşam değil gündüz ziyaret edilir, akşam gidilirse bir süre kapıda beklenir, çıkarken üzerinden ip kopartılıp çocuğun koynuna koyulur ki uykusunu

[145] Hüseyin İsmayılov, *Azerbaycan Folkloru Antologiyası*, Folklor İnstitu, Bakı, 2009, III, ss.73-94.

alıp götürmesin. Yeni doğan bebeği göbeği kesildikten sonra yıkarlar. Çocuğun dişi çıktığında mısır pişrilip dağıtılır. Çocuk imeklediğinde misafir gelir. Bebek dünyaya gelince üç tane soğanı pişirip boş tabağa konulur. Çocuğu boynunun ardından öpmezler yoksa çocuk şımarık olur. Bebek korkmasın diye başının altına bıçak konulur. Beşiyi boş sallasan çocuk ölür. Üstünde üzerlik gezdirene nazar değmez. Üzerlik tütsüsü korkuyu geçirir. Üzerine tuz dökülmüş şalı eşiğe atsan beklediğin insan çabuk gelir. Yemeğe çok tuz koyan eşini çok sever. Bohçaya ayakkabı konulmaz, kıtlık olur. Ekmeğin dört tarafı kesilmez, kesilirse esir olunur. Cenazinin yeri süprülür ki, yeniden cenaze olmasın. Ölen insan geç can verdiğinde eline toprak ve taş konulur. Ölen insan can çekiştişğinde sırtına ayna konulur. Ölmüş insandan konuşulduğu zaman aksıran insanın sırtına elini koyarlar. Yakın akraba ölünce kırk gün saç sakal kesilmez. Şapkaları çıkartıp üst üste koyan çok evlenir. Kötü rüya görünce pencerenin kenarına para konulur. Kırık tabakta yemek yiyenin başına bela gelir. Sabah kalkınca boş tabağa bakmak uğur getirmez.[146]

Sofrada iken gelen birini kaynanası çok sever. Sofraya tuz dökülünce evde kavga çıkar. Süpürge yandırdığında yağmur yağar. Bardakta çay çöpü dik duruyorsa misafir gelir. Buğday çuvalının üzerine oturulmaz bareketsiz olur. Yeni eve geçlidiğinde kaygana yapılır. Yeni çıkan ayı gören de para cüzdanını sallar ki bereketli olsun. Tartının üstünden geçilmez. .Uyuyan insanın üzerinden geçilmez, geçen insan kendi dert sıkıntısı uyuyanın üzerine dökmüş olur. Pazartesi çok zor bir gün olduğuna inanılır. Cuma günü ormana gidilmez. Cuma günü sefere çıkılmaz. Cuma akşamından Cuma gününe geçen gecede görülen rüya doğru çıkar. Biri diğerinin dedikodusunu yapanda, o da aynı şeyi yapmalıdır. Yoksa sevdiği insanlardan biri ölür. Kazayen başlar birbirine çarparsa yere tükürüp diyorlar; “Başıma Keçel düşmesin”. Mum üfleyerek söndürülmez. Mutluluk için tek sayıda gül alınır. İkindi vakti dedikodu edilmez. İkindi zamanı ağlanmaz. İkindi zamanında evden ekmek verilmez. Akşam yere sıcak su dökülmez. Eşikdeki ayakkabılar sayılırsa aileden biri ölür. Eşikte görüşülmez. Ateşin üstüne su dökülmez, ateş sönse ocak söner. Kurban hayvanın kelle paçasını ev sahibi yemez. Üstünde kıyafet dikilmez, dikildiği zaman ağzına ip al ki, başına kötü bir şey gelmesin. Zarar gören insan adak adar. Zarar gören insan evden sadaka verir. İki kız

[146] Azad Nebiyev, *Neğmeler İnanclarAlgışlar*, Yazıçı, Bakı,1986, ss.155-169.

duruyorsa onların arasından geçme, kötülüğe düşersin. Kıyafeti çıkartıp ters koyunca insanın işi düzelir. Yoldan geri dönmezler. Döndüğünde üç defa yere tükrülür. Erkeğin ayakkabısı eşikte yan durunca eve misafir gelir.[147]

5. AZERBAYCAN'DA SOVYET DÖNEMİ DİNİ LİTERATÜR

Sovyet Döneminde din ile ilgili yazılan kitaplar, genelde ateist felsefesini yansıtmaktadır. Hayatın hememn hemen her alanında din aleyhine her türlü konu ele alınmış dikkatli bir şekilde irdelenerek dinin yanlışlığı savunulmuştur. Yazılan kitaplarda din özellikle İslam eleştirilerek çağdışı gösterilmiştir. Resmi dini kurumların çıkardıkları yayın ve fetvalar dahi dini konularda bilgilendirmek ve dini sorunları çözmek yerine inanan insanları sistem içine çekmek maksadı taşımıştır. Diğer taraftan Sovyetler döneminde değiştirilen alfabe yazılanları okumakta zorlaştırmış hatta imkânsız hale getirmiştir. Böylece din şifahi kültüre geçerek tahrife müsait hale gelmiştir. Verilen bilgiler ise sığ ve eleştirel biçiminde olmuştur. Bütün bunların yanı sıra İslam'la ilgili eserlere çok az da olsa yer verilmiştir.

Eserler:

1. G. S.Sablukov (1978): Kur'ân – i Kerim Tercümesi,
2. İ. Y. Kraçkovski (1989) Kur'ân – i Kerim tercümesi
3. Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisi
4. Lyutsian İppolitoviç Klimoviç'in: "İslam"
5. Henri Masse'nin "L'islam"
6. "İslam Kısa Malumat" (1980'li yıllarda yayınlanan kitaplardan)
7. Kasım Kerimov "Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyeti"[148]

Objektif bir şekilde yazılan yukardaki eserlerin çoğu Batı dillerinden tercüme edilmiştir ve dili Rusçadır. Fakat aşağıdaki vereceğimiz literatür listesinde genel olarak din aleyhinde yazılmış kitaplar olup, dinin bizatihi kendisinin hurafe olduğunu anlatır.

Literatür

---

[147] Hacıyev, a.g.e., ss.75-90.
[148] Hasanov a.g.t., s.43-45.

Masevro T., İmamzade Bakı,1930

“Din Aleyhine Ders Kitabı”, Bakı, 1941

İmanzade Saide, “İslam Dini ve Kadın Meselesi”, Bakı, 1958

“Dine Dair Suallar ve Cavablar”, Bakı, 1959

Ağayev Ş.S, “Ruh var mı”, Bakı, 1962

Bahtiyar Alay, Dini Hisler Hakkında, Bakı, 1964

Köçerli Firidun: Din ve Onun Menşei. Bakı,1964

Ramazanov Ferrux, “Azerbaycan İctimai Fikrinde Dini Ahlâkın Tenkidi” (20. asrın öncesi), Bakı, 1965

Tarverdiyev Sabir, “Din ve Cinayet” Bakı,1966

Memmedov X., “Hümanizm ve Din” Bakı, 1974

Fetullaoğlu Abdulla, “Hayat, Kanun ve Din”, Bakı, 1978

Eyvazof Ferman, “Dahi Âlim ve Filosof (Mehemmed Nesreddin Tusi’nin anadan olmasının 780 illiyine)”, Bakı, 1981

Fuad Qasımzâde-Hacıyev Telman, “Avesta’dan Bugünedek”, Bakı, 1982

Memmedov Mikayıl v.s., “Cemiyet Din ve Ateizm: Suallar ve Cavablar”, Bakı, 1985

Halilov Qeyser-Hüseyinov Hesen, “İslam Amili ve Müasir İdeoloji – Mübarize”,Bakı, 1990

Elm Ve Din İle İlgili Literatür Listesi

“Ateizm Terimleri”, Bakı, 1931

Alizâde H., “Dini Mövumat Aleyhine Aşıq Şiirleri”, Bakı, 1938

Hüseyinzâde Ebulkasım, “Din Aleyhine El Sözleri”, Bakı, 1940

Abdullayev H., “Elm Dinin Aleyhindedir” Bakı, 1953

“Büyük Rus mütefekkirleri idealizm ve Dine Karşı Mübarizede”. Bakü, 1953

"Zulmet ve Cahalete Karşı (Azerb. Edebiyat klasiklerinin eserlerinden parçalar)", Bakı, 1955

Şakirzade E., "Dine karşı Mübarizede Elmin Rolü", Bakı, 1956

Medyedev N.V., "Elm ve Dini Psixi Hadiseler Hakkında", Bakı, 1956

Aliyev P., "Elm ve Hurafet" Bakı, 1959

"Ateizm Meselelerine Dair Meseleler", Bakı, 1960

Ceferov İ, "Mövhümat Cehalettir", Bakı, 1960

Hacıyev İ.M., "Mövhumata Karşı Mübarizede İ.P Taliminin Ehemiyeti", Bakı, 1961

"Ateizm Meselelerine Dair Makaleler 3" Bakı, 1962

Hacıyeva Gülsabah, "Meteoritler ve Din", Bakı, 1964

Setterov Meqsed, "Sosyalizm Kuruculuğu Devrinde Azerbaycan Halkında Ateizm Dünya Görüşünün Formalaşması", Bakı, 1964

Aliyev Mürsel ve Landesman, "Komunist İdeal ile Dini İdeal Barışmazdır", Bakı, 1965

"Elm Dini mucizeleri Redd Eder", Bakı, 1965

Hüseyov. C.,"19. Asrın İleri Gelen Azerbaycan Yazarları Dini Mövhümat ve Fanatizm Aleyhine Mübarizede", Bakı, 1965

İmanov Sa'di, "Yıldırım ve Gök Gürültüsü", Bakı, 1965

"Kosmos Allah ve Dünyanın Ebediliği", Bakı, 1965

Dadaşzade M., "Elmi Hakikat ve dini İtikat", Bakı, 1966

Mustafayev Qedim, "Mirze Feteli Axındov (Kitabın cildinde görkemli ateistler)", Bakı, 1966

Ateizm Meseleleri, Elm Bakı, 1975

"Ateistin Cevapları", Bakı, 1971

Balayev Memmed, "Müqeddeslere Perestiş – Geçmişin Zararlı Qalığı", Bakı, 1971

Setterov M.-Xelilov Q, “Şeriatın Mahiyeti ve İzleri”, Bakı, 1973

“Eserlerin Sesi (Kitapta şeri’atla İncesenet arasında geden mübarizede dini tesevvürlerve onların merheleleri)”, Bakı, 1974

Xelilov E. H., “Kimya ve Din”, Bakı, 1975

Quliyev H.A., “Meişetimizde Adet ve Eneneler”, Bakı, 1976

İbrahimov Nuşirevan, “Sosyalis Meişeti ve Geçmişin Zararlı Qalıqlarına Karşı Mübarize”, Bakı, 1977

“Ateizm Meseleleri: Mekaleler Mecmuası”, Bakı, 1980

“İslam Adalet ve Enene”, Bakı, 1981

Celilov Maksut, “Elmi Teknik İnkilap ve Ateizmin Dünya Görüşü”, Bakı, 1982

Mürşüdlü Q.Ç., “Dini Ayinler Hakkında Soyet Kanunvericiliği”, Bakı, 1983

“Yakın ve Orta Şark Ülkelerinin İctimai ve Siyasi Hayatında Dinin Yeri”, Bakı, 1985

Ahadov Abdulla, “Azerbaycan’da Din ve Dini Tesisatlar, Bakı, 1991

Alizâde Hümmet, “Din ve Mövhümat Aleyhine El Şiirleri”

İptidai Din İle İlgili Literatür Listesi

“İkinci İmperialist müharibesi ve Kilise”, Bakı, 1941

Mustafayev Q., “Marksizm-Leninizm Dinin Mürtece Mahiyeti”, Bakı, 1954

Bağırov H.Q., “Din nedir?”, Bakı, 1961

Memmedov. Z.A., “Tabiatşunaslıq ve Din”, Bakı, 1961

Memmedli. Q., “Ateistin cep Kitabı (Dini meseleler, hadiseler, rivayetler hakkında malumat veren kitapça)”, Bakı, 1962

Mahmudov Penah., “Ateizm ve Din”, Bakı, 1963

Göyüşov Raşit, “Arkioloji ve Din”, Bakı, 1965

Lenin B.U., “Din Hakkında”, Bakı, 1965

Mark ve Engels. F., “Din Hakkında”, Bakı, 1965

Ekberov Maarif, “Gibernetika ve Din”, Bakı, 1966

“Azerbaycanda Qedim Dini Ayinler ve Onların Menşetde İzleri”, Bakı, 1968

Sultanov P.H., “Nuh’un Tufanı Hakkında Hakikat”, Bakı, 1971

“Genç Ateist Kitabı (Dinin Tarixi ve Ateizm Hakkında Mâlumat, Bedii ve Publisistik Eserlerden Parçalar)”, Bakı, 1973

Mahmudov Penah, “Müasir İdeoloji Mübarize ve Din”, Bakı, 1979

Qurbanov Esedulla, “Sosyalist Hayat Tarzı ve Zahmetkeşlerin Elmi Ateizm Terbiyesi”, Bakı, 1979

Quliyev Meazhir, “Tair Derslerinde Şakirtlerin Elmi Ateizm Terbiyesi”, Bakı, 1979

“Azerbaycan SSC’in Müslüman Teşkiletları”, Bakı, 1986

Mustafayev Qedim, “Elmi Ateizm Ne Öğretir” Bakı, 1986

Ahedov Abdulla, “Vicdan Azaldığı Ateizm ve Kanun”, Bakı, 1989

“Bhagavat-Gita olduğu gibi”, Bakı, 1991

Dikkens H., “Peygamberimiz İsa el-Mesih’in Hayatı”, Bakı, 1995

Ateist Terbiyesi ve Tebliğatı ile ilgili literatür listesi

Quliyev M., “Medeni İnkilap ve İslam”, Bakı, 1928

Ordubadi. M. S., “Meherremlik Adətləri Aleyhine”, Bakı, 1930

Rzayev B., “Bəhəyilər Kimlerdir”, Bakı, 1930

Ordubadi. M. S., “Meherremlik Mövhumati ve Onun Sinfi Mahiyeti”, Bakı, 1931

Haqverdiyev Ə., “Şəbih Red Ru : Ə. Aslanov B., İçtimai İktisadi Şube”, Bakı, 1937

Qosarev. A., “Din Aleyhine Propaganda ve Komsomolun Vazifeleri”, Bakı, 1937

Göyüşov. Z., “İslam Dininin Bayram ve Ayinlerinin Mənşəyi və Onlarin Mürtece Mahiyeti”, Bakı, 1953

Sidorov. D., “Dini Mövhumat ve Xurafatın Zarari Hakkinda”, Bakı, 1955

Abdullaev H., “İslam Dini Hakkında”, Bakı, 1958

Belyayev Y. A., “Müslüman Tarikatlar (Tarixi Oçerkler)”, Bakı, 1958

Abduulayev H., “İslam Dinin Əmələ gəlməsi ve Bazı Meseleler”, Bakı, 1959

Kasımov M., “Ömer Hayamın Rübailerinde Ateizm Motivleri”, Bakı, 1959

Ahadov A.F., “Gençlerin Ateist Terbiyesi”, Bakı, 1961

“Elmi Ateizmin Meseleleri”, Bakı, 1961

Hüseyinov. R.K., “Çocukların Ateizm Ruhunda Terbiyesi”, Bakı, 1961

Mehdiyev. E.M., “Tarih Derslerinde Ateizm Terbiyesi”, Bakı, 1961

“Elmi Ateizmin esasları (Ders vesaiti)”, Bakı, 1963

Landesmon P.A., “Sovet Adamlarının Saadeti”, Bakı, 1964

Masse. A., “İslam- Tarixi Oçerk”, Bakı, 1964

Resulov Tofik, “Elmi Dünyagörüşünün Formalaşmasında Ateizm Tebliğatının Rolü”, Bakı, 1964

Rustemov İzzet, “İslam Dini ve Məişet”, Bakı, 1964

“Âlimler Dinin Aleyhindedir”, Bakı, 1965

Kasımov Ağabala ve Süleymanov Fazil, “Dindarlarda Ferdi İş”, Bakı, 1965

Krunskaya N.K., “Ateist Terbiyesi Meseleleri”, Bakı, 1965

Səttərov Mə`sud, “Dini Ayinler ve Halk Adetleri Hakkinda”, Bakı, 1965

Haşimov Ali Haydar, “Düz Sözün Keseri(Şifahi halk edebiyatında Din ve Mövhümatın tenkidi)”, Bakı, 1966

Saidzade Ali, “Uyudulmuş Mucizeler (kitapta din xadimelerinin uydurdukları mucizelerin Azerbaycan mütefekkirleri tarafından ifşa olunması gösterilmiştir)”,Bakı, 1966

Sedirhanova Solmaz, “Klubda Ateizm Tebliğatı”, Bakı, 1966

Abdullayev Hesi, “İslam`ın Meherremlik Merasimi”, Bakı, 1967

Hasanov Ahmet ve Mustafayev Kadim, “İslamin Mahiyeti”, Bakı, 1967

Setterov Meqsed, “İslam Dini Qaliglari Hakkinda”, Bakı, 1967

“Edebiyatın Tedrisinde Ateistin Terbiyesi”, Bakı, 1968

Abbasov Soltan, “İslam Dini Ahlakının Mürtece Mahiyeti”, Bakı, 1969

Aliyev Raşit, “Azerbaycan Şifahi Halk Yaratıcılığında Ateizm Motifleri”, Bakı, 1973

Hesenov Şefaat, “Kendde Ateist İşi”, Bakı, 1973

Mustafayev Qedim, “20. Əsrin Əvvəllerinde Azerbaycanda İslam İdeolojisi ve Onun Tenkidi”, Bakı, 1973

Novruzov Hacı, “Şagirdlerde Ateist Bakış ve Aqidenin Formalaşmasında Biologiya Fenlerinin Rolü”, Bakı, 1973

Şefiyev Sabir, “Mekteblilerin Ateizm Terbiyesi”, Bakı, 1973

Memmedov Qulu, “Kütlevi Kütüphanelerde Elmi Ateizm Tebliğinin Formaları”, Bakı, 1974

Aliyev Alipaşa, “Şahsiyetin Manevi Terakkisi ve Ateizm”, Bakı, 1980

Setterov Meqsed, Celilov Meqsüd, “Ateizme Dair Sohbetler”, Bakı, 1980

Aliyev Alipaşa, “Manevi Medeniyet ve Din”, Bakı, 1981

“Elmi Ateizm Ali Mekteb Telebeleri Üçün Derslik”, Bakı, 1981

“İslam Tarixde ve Müasir Devirde: Elmin Eserlerin Tematik Mecmuasi”, Bakı,1981

Celilov Meqsüd, “Elmi- Tekniki İnkilap ve Ateist Dünya Görüşü”, Bakı, 1982

Kurbanov Esedulla, “Gençlerin Ateist Terbiyesi”, Bakı, 1982

Şükürov Ağayar, “Sosyalist Terakki ve Ateizm”, Bakı, 1982

Celilov Maksud, “Meişet, Anane ve Ateist Terbiye”, Bakı, 1983

"Din ve Mövhumat Aleyhine Aşık Şiirleri(Topl H. Alizade)", Bakı, 1983

Hasanov Ahmet, "Azerbaycan Maarifçileri Tarafindan İslam1in Tenkiti (19. asrin 2. yarisi 20. asrin öncesi)", Bakı, 1983

Mahmudov Penallah, "Komunist Terbiyesinde Ateizm Tebliğatı", Bakı, 1983

Qurbanov Esedulla, "Din Antikomunizmin Xidmetinde", Bakı, 1983

"Elmi Eserlerin Tematik Mecmuası: Sovyet İslamşunaslığının Metodoloji Meseleleri", Bakı, 1984

Celilov M.- Memmedov A., "Elmi- Tekniki İnkilabın Dinin Aradan Kaldırmasına Dair Tevsir", Bakı, 1985

"İnkişaf Etmiş Sosyalizmde Ateist Terbiyenin Tekmilleştirilmesi", Bakı, 1985

Hüseyinov. H.B., Memmedov A. M., "İslam ve Müasir Devir", Bakı, 1985

Muradov Müsteceb Göçerlioğlu, "Ateizm Terbiyesine Partiya Rehberliği", Bakı, 1985

"Red Heyeti: İslam Kısa Malumat Kitabi", Bakı, 1985

Aliyev Rafik Yahyaoğlu - Sultanov Gülser Namik Oğlu, "Beynelxalq İslam Teşkilatlari", Bakı, 1986

Aliyev Rafik, "Mehemmed Ebu Talib", Bakı, 1986

Əhədov Abdulla Fetulla Oğlu, "Müqəddəslərə Pərəstişin Mahiyeti ve Müasir Qalıqlari Hakkinda, Bakı, 1986

"Elmi Eser Mövzu Mecmuası: Müasir İdeoloji Mübarize ve İslam", Bakı, 1986

Mürşüdlü Qemer, "Vicdan Azaldığı Nedir", Bakı, 1986

Kerimov Kasim Memmed Oğlu, "Şera`at ve Onun Sosyal Mahiyeti", Bakı, 1987

Celilov Maksüt Ferhat Oğlu - Memmedov Ağeli Ağelioğlu, "Ateizm ve Manevi Terbiye", Bakı, 1988

"Elmi Ateizmin Tebliği Hakkında", Bakı, 1988

"Gençlerin Ateist Terbiyesinin Aktual Meseleleri", Bakı, 1988

Konik Vasiliy Vasilyeviç, “Vicdan Azaldığı ve Onun Saxta Müdafiecileri”, Bakı, 1988

Hüseyinov Hasan Behercioğlu, “İran Dini-Siyasi ve Felsefi Fikrinde İslam İnkilabı Konsepsiyası”, Bakı, 1989

Qurbanov Babek Osman Oğlu, “Manevi saflık Dünyası”, Bakı, 1989

Kahramanov A. (tercüme), “İslam Kisa Malumat Kitabı”, Bakı, 1989

“Dâhilerin Göz Yaşı: Mersiyeler”, Bakı, 1990

Memmedov Ebutalib, “Ziyaret”, Bakı, 1990

“Mehemmed Peyğemberin Hayatı” (Terc:G Mehdiyeva), Bakı, 1990

Qüdretov. O. - Qüdretov H., “Mehemmed Peygamber Hayti ve Kelamları”, Bakı, 1990

“101 Hadis”, Bakı, 1990

Astarali Hebib Neccar, “TarixlerinAçarı: Mehemmed Peygamberin Hayat Yolu ve İslam”, Bakı, 1991.

Bilkiz Ələddin, “Məhəmmed Peygamberin Həyati”, Bakı, 1991

Belyayev Y. A., “Müslüman Tarikatlar” (Tarixi Oçerkler), Bakı, 1991

Medvedko L.M. - Kerimoviç A.B., “Allahın Adı ile”, Bakı, 1991

Emini Ayetullah İbrahim, “Bütün Müslümanlar Bilmelidirler”, Qum, 1991

Əhədov Abdulla Fetulla Oğlu, “Azerbaycanda Din ve Dini Tesisatlar”, Bakı, 1991

Haci Abutalib Abdul Muttaliboğlu, “Hac Bələdçisi, İrşad İslam Araşdirmalar Merkezi”, Baki, 1991

Həmadani Əhmed Sabri, “İslamda Caferi Mezhebi ve İmam Cafer Sadik`in Buyruklari”, Bakı, 1991

Şeyxulislam Allahşükür Paşazade, “Kafkazda İslam: Tarix ve Müasirlik”, Bakı, 1991

“Kur`an (Arap Dilinden Terc)”, Bakı, 1991

Quluzade, Musa Nazim Oğlu, “Merhametli ve Şevkatli Kalp”, Bakı, 1991

Talıbov Mirze Abdulrahim, “Sema Elçisi (Rusçadan terc) Mehemmed Peyğemberin Hayatı”, Bakı, 1991

Bunyadov Ziya, “Dinler Tarikatlar Mezhepler”, Bakı, 1997

Gorki M., “Din Hakkında”, Bakı (yılı yok)

Mirze Fətəli Axundov Adina AzerbaycanMilli Biblografiasi-Leninizm klassikleri: Din ve Ateizm ile ilgili literatür listesi

Lenin B. İ., “Sosyalizm ve Din”, Bakı, 1938

M. Gorki, “Din Hakkinda”, Bakı, 1940

Marks. K., “Gota Programının Tenkiti”, Bakı, 1941

Yaroslovski. Yem, “Karl Marks Din Hakkinda”, Bakı, 1941

Lenin B. İ., “Matrealizm ve Empiriokritisizim, Bir Mürtece Felsefe Hakkinda Tenkit Kayitlari”, Bakı, 1949

Abdullayev H., “Marksizm Leninzm ve Din”, Bakı, 1950

Engels F., “Anti During Cenab Yevgevi Duringin Elmde Yaratdığı Çevriliş”, Bakı, 1953

Engels Fridrix, “Lüdviq Feyerbax ve Klassik Alman Felsefesinin Sonu”, Bakı, 1954

Lenin B. İ., “Sosyalizm ve Din Fehle Partiyasının Dine Münasibeti Hakkinda”, Bakı, 1954

Engels F.,“Sosyalizmin Utopyadan Elme Doğru İnkişafı”, Bakı, 1958

Marks. K ve Engels. F., “Din Hakkında”, Bakı, 1958

“Leninizm İdealari yaşayir ve Galip Gelir” (makaleler), Bakı, 1960

“Sovyet İKP`nin En Mühim Kararlar Mecmuası (1954- 1961)”, Bakı, 1961

Lenin B. İ., “Din Hakkında”, Bakı, 1965

Marks. K ve Engels. F., “Din Hakkında”, Bakı,1965

Engels F., “Tabiatin Dialektikasi”, Bakı, 1966

Lenin B. İ., “Matrealizm ve Empiriokritisizim, Bir Mürtece Felsefe Hakkinda Tenkit Kayitlari”, Bakı, 1968

Engels Fridrix., “Meymunun İnsana Çevrilmesinde Emeğin Rolü”, Bakı,1970

Engels F., “Ailenin Xüsusi Mülkiyeti ve Dövletin Menşeyi”, Bakı, 1971

“V.İ Lenin’in Felsefi İrsi ve Müasirlik” (matrealizm ve Empriokritisizm eserinin Yetmiş Yıllığı) Makaleller Mecmuası, Bakı, 1980

Engels Fridrix., “Meymunun İnsana Çevrilmesinde Emeğin Rolü”, Bakı, 1983

Engels Fridrix., “Lüdviq Feyerbax ve Klassik Alman Felsefesine İlave”, Bakı, 1987

Ateizmin Nezeri Esaslarıilgili Literatür Listesi

Abdulla Ehedov., “Vicdan Azadlığı Ateizm ve Kanun”, Bakı

Mirze Elekber Sabir, “Din Aleyhine Şiirler”, Bakı, 1937

“Ateizm Meselelerine Dair Makaleler”, Bakü, 1960

“Elmi Ateizmin Esasları” (ders vesaiti), Bakı, 1963

Haqverdiyev Abürrahim Bey., “Xortdanın Cehennem Mektupları” (Hikayeler), Bakı, 1965

Seyitzade Şirvan., “Köpeğe İhsan”, Bakı, 1965

Mirzexonov Fazil., “Zahmetkeşlerin Ateist Terbiyesinde, Yeni Adet ve Anenelerin Rolu”, Bakı, 1966

Mirze Elekber Sabir, “Tek Sebir: Din Aleyhine Şiirler”, Bakı, 1970

“Ateizm Meseleleri”, Makaleler Mecmuası, Bakü, 1975

“Ateizm Meseleleri”, Makaleler Mecmuası, Bakü, 1980

Elm ve Marksist Ateizm. Bedii Edebiyat İncesenet ve Marksist Ateizm ile İlgili Literatür Listesi

Mustafayev Q., "Mübariz Ateist – M. F Axundov", Bakı, 1956

Qasımov M., "Ömer Xeyyamın Rübailerinde Ateizm Motivler", Bakı, 1959

Vişnya O., "Mahşer Günü" (tercüme), Bakı, 1965

Memmedov Qulu, "Kütlevi Kitapxanalarda Bedii Edebiyat Basiteleri Elmi Ateizm Tebliğinin Formaları", Bakı, 1967

Qurbanov Ramiz, "Kino ve Elmi Ateizm Tebliğatı", Bakı, 1968

Babayev Elekber, "Çapaq Mollası", Bakı, 1970

Memmedov Mehdi, "İncesenet ve Din"(sohbetler), Bakı, 1971

Memmedov Kamran, "X1X Asr Azerbaycan Şiirinde Din Esaretin İfşası", Bakı, 1972

Ateist Terbiye Ateizm Tebliğatıile İlgili Literatür Listesi

Yaroslovoski Yem, "Din Aleyhine Propaganda Cebhesini Genişlendirilmeli", Bakı, 1939

Mitin M.B., "İndiki Şeraitde Elmi-Ateizm Tebligatının Mezmunu ve Vezifeleri Hakkında", Bakı, 1957

Balayev Y.A., "Müslüman Tarikatlar: Tarixi Oçerkler", Bakı, 1958

Abdulla Ehedov, "Gençlerin Ateist Terbiyesinde Komsomol Teşgilatının Vezifeleri", Bakı, 1959

Balayev Y.A., "İslamşunasliğa dair Muhazireler", Bakı, 1959

Abdulla Ehedov, "Gençlerin Ateist Terbiyesi", Bakı, 1961

"Elmi Ateizmin Bazı Meselelerine Dair Mühazire ve Müsahibelerin Geniş Planları", Bakı, 1962

"Cennet Satan Molla", Bakı,1965

Krupskaya N. K., "Ateist Terbiyesi Meseleleri" (Makale), Bakı, 1965

Hacıyev B., “Azerbaycan Dramaturgiyasında Ateizm Motivleri”, Bakı, 1972

Nebiyev Huseyin, “Rıyazıyatın Tedrisinde Ateizm Terbiyesı”, Bakı, 1972

Hasanov Şefahet, “Kendde Ateist İşi”, Bakı, 1973

Novruzov Hacı, “Şagirdlerde Ateist Baxış ve Akidenin Formalaşmasında Bioloji Fenlerin Rolu”, Bakı, 1973

Hacıyev İbrahim, “Ateizm Tebliğatının Bazı Elmi Metodik Meseleleri”, Bakı, 1975

Aslanov Heqiqet, “Müasir Devirde Büyümekte Olan Neslin Ateist Terbiyesi”, Bakı, 1976

Qurbanov Esedulla, “Sosyalist Hayat Tarzı ve Zahmetkeşlerin Elmi Ateist Terbiyesi”, Bakı, 1979

Necefov Muhabbet, “Elmi Ateizmin Tebliğatı Haqqında”, Bakı, 1980

Aliyev Alipaşa, “Manevi Medeniyet Ve Din” Bakı, 1981

Celilov Magsud - Memmedov Ağaeli, “Davranış Ahlakı ve Din” Bakı, 1981

Celilov Maksud - Celilov Ağeli, “Ateizm ve Manevi Terbiye”, Bakı, 1981

Hacıyev İbrahim, “Büyüyen Neslin Ateizm Terbiyesi”, Bakı, 1981

Memmedov M. C., “Elmi Texniki İngilab ve Yetkin Sosyalizm Şeraitinde Ateizm Terbiyesi Meseleleri”, Bakı, 1982

Qurbanov Esedulla, “Gençlerin Ateist Terbiyesi”, Bakı, 1982

Şükürov Ağayar, “Sosyalist Terkakki ve Din”, Bakı, 1982

Celilov Maqsud, “Meişet Anane ve Ateist Terbiye”, Bakı, 1983

Mahmud Penah, “Komunist Terbiyesinde Ateizm Tebliğatı”, Bakı, 1983

Elekberov Sabir, “Azerbaycan Şifahi Xalq Edebiyatı ve Ateist Terbiyesi”, Bakı, 1984

Memmedov Mikayıl ve b., “Cemiyet Din ve Ateizm: Suallar ve Cevaplar”, Bakı, 1985

Muradov Musteceb, “Ateizm Terbiyesine Partiya Rehberliği”, Bakı, 1985

Zots V. A., “Beynelmilel ve Ateist Terbiyenin Vehdeti”, Bakı, 1985

“Cennetin Qəbzi: Azerbaycan Yazarlarinin Ateizm Eserleri”, Bakı, 1986

Sov İKP –nin İşeya Terbiyesi İşi: “Ateizm Terbiyesi Tövsiye edilen Edebiyat Göstericisi” (1981-1986), Bakı, 1986

Aslanov Heqiqet, “Ateist Terbiyesi İdeloji İşin Mühüm Saheleridir”, Bakı, 1987

Celilov Maksud - Celilov Ağeli, “Ateizm ve Manevi Terbiye”, Bakı, 1988

“Gençlerin Ateist Terbiyesinin Aktual Meseleleri”, Bakı, 1988

Konik Vasiliy Vasilyeviç., “Vicdan Azadliği ve Onun Saxta Müdafiəçileri”, Bakı, 1988

Memmedov Mikayıl - Celilov Maqsud, “Ateizm Terbiyesinin Esasları”, Bakı, 1989

Aliyev Alipaşa, “Gençlik: Bilik Yaxud E’tiqad”, Gençlik, 1990

Bhagavidenta-Gita olduğu kimi Svami Prabhupada. A.Ç. (olduğu gibi terc. Moskova 1991)

Dinin Felsefe Sosyoloji Ve Psikilojisi Din Ve İçtimai Şuurun Başka Formalari İlgili Literatür Listesi

Elekberov Z.M., “Komunistleri Dine Müunasibetini Nece Anlamali”, Bakı, 1961

Aliyev Mürsel ve Landesman P.A.,” Komunist İdeal ile Dini İdeal Barişmazdir”, Bakı, 1965

“Yaxin ve Orta Şark Ülkelerinin İçtimai, Siyasi Hayatinda Dinin Yeri”, Bakı, 1985

Kloçkov V.V., “Sovyet Hukuku ve Din”, Bakı, 1985

Komarov V., “Dünyanın Sonu Olacak mı?”, Bakı, 1962

Mürşüdlu Qemer, “Vicdan Azadlığı nedir?”, Bakı, 1986

Din ve Cemiyet ilgili literatür listesi

Kolman Y., “Elm ve Din”, Bakı, 1938

Krıvelyov H., “Kadın ve Din”, Bakı, 1939

“Aile Kəbin ve Din”, Bakı, 1941

“Din Aleyhine Ders Kitabi”, Bakı, 1941

Kolontck P., “Elm ve Din”, Bakı, 1949

Petruşevsku O. A - Pavlovun İ. P., “Telimi İdealizm ve Din Aleyhine Mübarizede En Keskin Silahtır”, Bakı, 1952

Prokof’ev V. İ., “Büyük Rus Alimlerinin Dini Mövhumatla Mübarizesi”, Bakı, 1953

Prokof’ev V., “Büyük Rus Mütefekkirleri İdealizme ve Dine Karşı Mübarizede”, 1953

Prokof’ev V. N., “Ahlak ve Din”, Bakı, 1954

Sidorov D., “Dini Mövhümat ve Hurafatın Zararı Hakkında”, Bakı, 1955

Efendiev M.E., “Ara Hekimliği Ve Hürafatin Zararı”, Bakı, 1956

Şakirzade E., “Dine Karşı Mübarizede Elmin Rolü”, Bakı, 1956

Bağırov Hasan, “Din Nedir?”, Bakı, 1961

“Din ve Kilise Hakkinda Senedler Mecmuasi”, Bakı, 1961

İ. P Pavlov, “Teliminin Ehemmiyye”, Bakı, 1961.

Hasanov B. C., “Tebabet ve Din”, Bakı, 1961

Hasanov Ş.M, “Tebabet Mövhümatın ve Hurfatın Aleyhinedir”, Bakı, 1961

Kerimov K., “Terakki Perver Ressamlar Din ve Mövhümat Aleyhine”, Bakı, 1961

Memmedov Mikayıl, “Celil Memmed Guluzade Din ve Mövhümat Aleyhine Mübarize”, Bakı, 1962

Resulov Tofik, “Elmi Dünya Görüşünün Formalaşmasında Ateizm Tebligatının Rolü”, Bakı, 1964

Ahedov Abdulla, “Emek ve Din”, Bakı, 1965

Cafer Cabbarlı, “Gülsar / hikayeler”, Bakı, 1965

Xaskin S. Q., “Mamalık Elmi Mövhümatla Mübarizede”, Bakı, 1965

Ekberov Maarif, “Din ve Elm, Gibernatika ve Din”, Bakı, 1966

Sedirxanova Solmaz, “Klubda Ateizm Tebligatı”, Bakı, 1966

Necefov Halil, “C. Ağamalıoğlunun İçtimai, Siyasi ve Ateist Görüşleri”, Bakı, 1968

Medyedev N. B., “Elm ve Din Psiki Hadiseler Hakkında”, Bakı, 1969

Köçerli Firudun, “Müasir Dindarın Manevi Alemi”, Bakı, 1971

Sarovski H., “Taleya İnam Dinin Terkib Hissesidir”, Bakı, 1972

Novlovski O. A., “Elmin Naliyetleri ve Din”, Bakı, 1973

Memmedov Xankişi, “Hümanizm Ve Din”, Bakı, 1974

Şahnoviç M.İ., “Din Va İnsanın Emak Faaliyeti”, Bakı, 1976

Fatulla Oğlu Abdulla, “Hayat Kanun ve Din”, Bakı, 1978

Ahmedov Hüseyin, “Neriman Nerimanov’un Pedogoji Fikirleri”, Bakı, 1979

Mahmudov Penah, “Müasir İdeoloji Mübarize ve Din”, Bakı, 1979

Celilov Maksut, “Elmi Tekniki İnkilap ve Ateist Dünya Görüşü”, Bakı, 1982

“Sosyal Terakki ve Din”, Bakı, 1985

Memmedov Mikayil, “Sosyal Terakki Ve Din”, Bakı, 1985

Aliyev Alipaşa, “Elmi İdrak ve Dini İtikat”, Bakı, 1989

Elekberov C. ve Nuhov C., “Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatında Dini Ahlakın Tenkiti”, Bakı, 1993

Celilov Meqsüd Memmedov Ağeli, “Elmi Tekniki İnkilabın Dini Aradan Kaldırmasına Tesiri”, Bakı

Sidorov D. İ., “Elm ve Din Muhazıranın Stenograması (terc) 52 sayfa Bakı (t.y.)

Hacıyev İ. M., “Mövhümata Karşı Mübarizede.

Ayrı Ayrı Dinler İlgili Literatür Listesi

Ordubadi M.C., “Bab” ve “Baha”, Bakı, 1940

Kadim Dünya Dinleri İlgili Literatür Listesi

Yapolski Z.İ., “Azerbaycan’da Kadim Dinler”, Bakı, 1958

“Müteherri Mürteze Ayetulla Şehid Mehdi Kıyamı”, Bakı, 1995

Hıristiyanlık İlgili Literatür Listesi

Uşaq Bibliyası- Stokholm, 1955

Incil Yahya’nın Müjdesi (terc), Bakı, 1991

İslam: Sünni-Şii-Sufizm İlgili Literatür Listesi

“İslam ve Arap Halifeliği 7- 9. Asırlar”, Bakı, 1939

İmanzâde. S., “İslam Dini ve Kadın Meselesi”, Bakı, 1958

“Meherremliğin Tarihi Kökleri ve Mahiyeti”, Bakı, 1968

“İslam Tarihte ve Müasır Devirde Elmi Eserleri Tematik Mecmuası”, Bakı, 1981

Şükürov Ağayar, “İslam Adet ve Anane, Dinden Kenar İtikat Formalar”, Bakı, 1981

Gurbanov Esedulla, “Din Antikomunizmin Hizmetinde”, Bakı, 1983

“İslam Kısa Malumat Kitabı”, Bakı, 1985

Aliyev P. Y., “Sultanov G.N Beynelhalk Halk İslam Teşkilatları”, Bakı, 1986

“Azerbaycan SSC’inin Müslüman Teşgilatları”, Bakı, 1986

Kerimov Qasım, “Şeriat ve Onun Sosyal Mahiyeti”, Bakı, 1987

“İslam Kısa Malumat Kitabı”, Bakı, 1989

“Kitap el-Beyan fi-Tefsir’il- Kur’an”/Mütercim: Şeyxul İslam Mehemmed Hasan Movlzade Deyi Şekevi, 1990

"Mehemmed Peyg (s.a) Kelamlar" / Terc: Cerhed Nesirzade, Bakı, 1990

"Muhammed (s.a) Hayatı"/Terc: Gülzar Mehdiyeva, Bakı, 1990

Muznib Elabbas, "Muhteser Enbiya ve İslam Tarihi 1917. Yıl", Bakı, 1990

"Qur'an"/ Terc: Elmeshef Elşerif, 1990

Qüdretov. O. - Qüdretov N., "Mehemmed Peygamber Hayatı ve Kelamları", Bakı, 1990

Ustadı Rza, "Hamı Üçün Din Usulü" (Terc: Cümşüdoğlu Nesib), Bakı, 1990

"Amme Cüz", Qum Ensariyen, 1991

Astaralı Hebib Neccar, "Tarihlerin Açarı" (H.z Muhammet (s.a) Peygamberin Hayat Yolu ve İslam), Bakı, 1991

Balay Mehemmed, "İslam ve Onun İçtimai, Siyasi Hayatta Rolü" Bakı, 1991

Balayev Y. A., "Müslüman Tarikatlar" (Tarixi Oçerkler), Bakı, 1991

"Bütün Müslümanlar Bilmelidirler", Qum, 1991

Hemadani Ahmet Sabri, "İslamda Ceferi Mezhebi ve İmam Cafer Sadık'ın Buyurdukları", Bakı, 1991

"İslamda Hicap", y.y., 1991

"İslami İptidai Tahsil", Bakı, 1991

"Kur'an-i Kerim"/Terc Ziya Bünyadov, Vasim Memmedeliyev, Bakı, 1991

Şeyhul İslam Allaşükür Paşazade, "Kafkazda İslam Tarihi ve Müasirlik (1910-1991)", Bakı, 1991

"Üçüncü İmam Hz. İmam Hüseyin (as)", Qum, 1991

Yıldız Bekir, Kerbelav / Terc. Bedii Tercüme Ve Elageler Merkezi, 1991

SONUÇ

Azerbaycan, Asya ile Avrupa'nın kavşağında bulunup, Orta Asya Cumhuriyetleri için Anadoluya ve mezepotamya'ya açılan bir kapı, Doğu ve Batı için âdeta bir köprü rolü oynaması sebebi ile Kafkasya coğrafyasında önemli bir stratejik konum arz etmektedir. Mezopotamya'ya yakın olması, oranın Sümer Akad çivi yazılarında anılmalarına sebep olmuş ve daha erken dönemlerde bu coğrafyanın bir Türk yurdu olduğunu göstermiştir. Böyle transit bir geçişe ev sahipliği yapmak Azerbaycan halkı için hiç kolay olmamış, tarih boyunca ağır bedeller ödemek zorunda kalmıştır. Daha ilk dönemlerde Sümer ve Akadlar, Asurlular, İranlılar ve Romalılar tarafından işgal edilmiş, yağmalanmış onların hâkimiyeti altına girmiştir. Azerbaycan güçlü devlet ve kavimler tarafından hâkimiyet altında olduğu dönemlerde de kendi içinde bağımsızlığını korumuş milli ve dini değerlerine sahip çıkmıştır. Fakat güçlü imparatorlukların kültürlerinden ve dinlerinden de etkilenmişlerdir.

Azerbaycan coğrafyasına genel olarak bakacak olursak çoktanrıcılık Şamanlık, Putperestlik, Zerdüştlük, Ateşperestlik ve Semavi Dinlerin var olduğunu görürüz. Bu coğrafyada İslamiyet haricinde diğer dinler ve dini inançların halk tarafından örf ve âdet olarak yaşadığı, onlardan etkilenerek taşıdığı bir takım dini motifler de vardır.

Azerbaycan Çar Rusyası'nın Hâkimiyetinden sonra Sovyet dönemine geçtiğinde ise yeni bir inanç ile karşılaştı. Bu inanç, inançsızlığa inanmak idi. Lenin defalarca bu konu hakkında konferanslar vererek "Her bir komünist inandırmayı başarmalıdır" diyordu. Çeşitli yöntemler kullanılarak beyin yıkama yoluna gidildi. İlk önce halkın aydınlar zümresine ve din görevlilerine katliam yapıldı. Daha sonrasında ise yeni nesil Sovyet eğitim felsefesiyle eğitilmeye başlandı. Ders kitapları bunların başında geliyordu. Her konuya materyalist felsefe ve mantıkla yaklaşılıyor sonunda ise din, alay konusu oluyordu. Diğer metotlar ise, medya, matbaa, sanayi, tarım ve hayvancılık konularında projeler üretilerek insanların sosyal hayatını tamamen kapsayacak şekilde yayılıyordu.

Dini, fantastik ahkâmlar mecmuasından ibaret olarak gören Sovyet insanları, komünizme doğru ilerlerken dinin kendisine yabancı bir figür olduğunu iddia ederek tamamen saf dışı bırakmıştır. Marksist-Leninist düşüncede toplum için din, tarihi bir hadise olarak görülmüş ve insanların sosyal ilişkilerinin gelişme aşamalarında ortaya

çıkmış bir anlayış olup, zamanla kendi şekil ve muhtevasını çizmiş, istismarcı insanlar tarafından da topluma benimsetilmiş bir düşünce olarak görülmüştür. Onlara göre din halkın afyonudur. Lenin dinin ortaya çıkış sebeplerini açıklarken "Allahları, korku yaratmıştır, insanı yaratan din değil, dini yaratan insan olmuştur." sözünü sarfetmiştir. Aynı zamanda bu fikir Sovyet düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Diğer yandan Lenin, mevcut kapitalist sistemin veya eski sistemlerin ortaya çıkış sebebini de dine bağlamakta, kapitalizmi sömürge sınıfının en gelişmiş hâli olarak görmekte idi.

İslamiyeti, bütün dinlerin tamamlanmış hâli olarak gören Sovyet ideolojisi, onu yok etmek için diğer dinlerdeki eksiklikleri veya sonradan insanlar tarafından eklenenleri İslam adı ile halka anlatarak İslam'ı karalama kampanyası sürdürmekte idi. Mesela, yaratılışı Tevrat'ta geçtiği şekilde anlatarak bunu İslam imiş gibi tanıtıyor, âlem, tabiat ve insanın hiç kimse tarafından yaratılmadığını ve maddeninin ebedi ve ezeli olduğunu iddia ederek, İslam dinini küçük düşürücü propagandalar yapıyorlardı.

Tezimizde özet olarak verdiğimiz (M.S. Ordubadi, *Muharremlik Âdetleri Aleyhine*, Azerneşir, Bakı, 1930) kitaplardan birinde Şiiliği ve İslam'ı eleştirirken, dini yok etme konusunda Sovyetlerin ne kadar hassas olduğunu görürüz. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin ilerlemesine, dini en büyük engel olarak gören SSR, Sovyet vatandaşı olan herkesi sanayi, tarım ve hayvancılıkta çalıştırarak insanların hayatlarının kontrollerini ellerinde tutmuş, onların ek bir işle uğraşmalarına fırsat vermemiştir. Diğer yandan fırsat bulup da bu duruma baş kaldırılanlar ise en sert tedbirlerle susturulmuştu.

Şiiliğin tarihini, Muharremlik ritüelinin, Şiiliğin içine nasıl girdiğini anlatarak tarihi yanlışlıkları İslam'ın üzerine yıkarak eleştirmektedir. Sonuçta ise Şiilerin bu işten zararlı çıktıklarını söylüyor. Aslında ise insanların kendisine zarar vermekten ziyade kırk gün boyunca tarım ve sanayideki aksaklıklar Sovyet devletinin hazinesinin çok azda olsa eksilmesine sebep oluyor. Çünkü Sovyet devletinde herkes programlı bir şekilde çalışmak mecburiyetinde idi. Karşılığında ise, dört kişilik fertleri çalışan bir aileye bir kişinin maaşı veriliyordu. Yani bir maaş dörde bölünüyordu. Komünizme gelindiğinde ise bu maaş da verilmeyecekti. Onlara göre paranın hiçbir değeri olmayacaktı. İnsanlar ihtiyacı kadar alış veriş yapacak fazlasına dokunmayacaktı, bu sistemin diğer adı köleleştirmek idi. Çünkü bu sayede Sovyet devleti gücünü daima koruyacak, din ve milliyet sadece Rus'lara ait olacaktı.

İkinci kitapta (M. A. Balayev "Müqeddeslere Perestiş Geçmişin Zararlı Qalığıdır) özetlemeye çalıştığımız kutsallara tapınma konusunu pagan inancına bağlayıp İslam'ın buna karşı çıkmadığını onu İslami bir kılıfa girdirdiğini söyleyip yine İslam üzerinde yaptığı demogji, diyalektik ve polemikleri örnek olarak göstermek mümkündür.

Balayev, "Her zaman cemiyetin üst tabakasının menfaatine hizmet eden kutsal insanlar ve kutsal mekânlar, monoteist ideolojinin tesiriyle daha da güçlenmiştir. Kutsallara ve kutsal mekânlara sitayiş, toplumsal gelişimi engelliyor, insanlara mûtilik ve kölelik duygusu aşılanıyor." demektedir, oysa monoteist dinler her zaman putperestliğin karşısında durmuş sadece bir ve tek olan İlaha ibadeti tebliğ etmiştir. Kutsal İnsan ve Kutsal mekânları ise bir aracı olarak görmüştür. Fakat insanlığın hatası yine dine yıkılarak, cemiyetin üst tabakasının menfaati için hizmet eden yerler hâline getirilmiş, bu da Sovyet yazarları için din aleyhtarı propaganda malzemesi olmuştur.

Üçüncü kitapta (MaqsadSetterov, *Dini Ayinler ve Xalq Adetleri Haqqında)* Azerbaycan'da İslam Dininin esasları, İslami uygulamaların, Sovyetler tarafından içi boşaltıldığı için bir İslam bir gelenek dini hâline geldiğini görmekteyiz.

Yazara göre, Tarih boyu ortaya çıkan âdetlere dini anlam yüklenmiş böylece dine ait olmayan âdetler de dini forma sokulmuştur. Bunlar bütün dinlerde olduğu gibi İslam dininde de görülmektedir. Yazar; İslam'ın oruç, namaz, kurban kesmek, dini nikâh, defin merasimi, sünnet ve başka dini uygulamalar gibi İslam'ın şartları ve temel prensipleri uzun asırlar boyu nesilden nesile geçerek âdet hâlini aldığını iddia etmekte ve bu tür mürteci âdetlerin Sosyalizm dönemine uygun olmadığını, dolayısıyla baskılarla ortadan kaldırılması gerektiğini vurgularken; Sovyet düşüncesinin, muhafazakâr ve mürteci gelenek olarak değerlendirdiği din ve geleneklerin ortadan kaldırılması için sadece tenkidin yeterli olmadığını, bunun yanında ateizmin geniş şekilde tebliğini, yeni bayram ve âdetlerin ihdas edilerek dine dâhil edilmesi gerektiğini savunmaktadır.

Tezde vurgulanmaya çalışılan şey, halk inancı değil Hak inancıdır. Bu ise insanın yaratılışından beri var olagelmiştir. Fakat bu inanma duygusu insanlar tarafından somutlaştırılmak istenmiş, çeşitli nesnelere ve canlılara tapınılmıştır. Bu da Sovyet ideolojisinin malzemesi olmuştur. Diğer yandan iman ve inanç, hiç bir beşeri

sisteme baş eğmemiş, ona karşı çıkan sistemin kendisi zamanla toplumun bağrında erimiş, tükenip gitmiştir.

KAYNAKLAR

Abbas, Aslan, Azerbaycan'ın Jeopolitik Durumu İran Toprak Bütünlüğüne Etkisi, Bakü, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, 1999.

Ahmedov, Sebuhi, Azerbaycan Tarixinde Yüz Şexsiyet, Bakı, Ayna Mektub Evi, 2006.

Axundov, Ehliman, Azerbaycan Folkloru Antologiyası, Bakı, Azerbaycan SSR Elimler Akademiyası Neşriyat,1968 Akpınar, Yavuz, - Yıldırım İ.Murat -Çağın, Selahettin, Mehmed Emin Resulzade Kafkasya Türkleri, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmlar Vakfı, 1993.

Axundov Ağamusa, vd.,Merasimler Adetler Algışlar,Bakı,Genclik, 1993.

Âli Mekteblere Hazırlaşan Abuturyentler Üçün Azerbaycan Tarixinden Vesayit, Bakı, "y.y" 2008.

Aliyev M. -Aziz E, Quba- Şabran Folklor Örnekleri, Bakı, Elm ve Tahsil Neşriyatı, 2013.

Aliyev, İlham Yaylaqlı Oğlu, Qafqazda İmperiyalar ve Ermenilerin Azerbaycan'a Köçürülmesi, Bakı, y.y, 2012.

Aliyev, İqrar, -Qaşqay Solmaz Mirtağı, Azerbaycan Tarixi, Bakı, Elm, 2007.

Ayetullah Kaşiful-Fita, *Caferi Mezhebleri ve Esasları,* İran İslam Cumhuriyeti "Alihuda" Beynelxalq Neşriyatının Bakı şubesi, çev. Hafiz Abiyev, Bakı, 1993.

Aydın, Mehmet, Dinler Tarihine Giriş,Konya, Din Bilimleri Yayınları, 2008.

Balayev,Alioğlu, Mehemmed,Müqeddeslere Perestiş Keçmişin Zararlı Qlığıdır, Bakı, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, 1971.

Bİ, Mahmut, Kafkas Tarihi, İstanbul, Berikan Yayınları, 2007.

Bünyadov, Ziya, Azerbaycan VII-IX Asırlarda, Bakı, Şerq-Qerb,2007.

Cilacı, Osman, Dinler ve İnançlar Terminolojisi, İstanbul, Damla Yayınevi, 2001.

Çelik, Ali, İslam'ın kabul ve Reddettiği Halk İnançları, İstanbul,1995.

Ehedov, Abdula, Vicdan Azadlığı Ateizm ve Qanun, Bakı, Azerbaycaycan Dövlet Neşriyatı, 1989.

Efendiyev,Oqtay,*Azerbaycan SefevilerDövleti*,Bakı,Şerq-Qerb, 2007.

Guliyev, Cemil, Azerbaycan Tarixi, Bakı, Elm,2008.

Hacıyev, Maqsud, *İnanclar İnamlar,* Bakı, Gençlik, 1996.

Hançerlioğlu, Orhan, Felsefe Sözlüğü, İstanbul,1997.

Hekimov, Mürsel, Azerbaycan Folkloru Antologiyası Qazax Örnekleri, Bakı, Elm ve Tahsil Neşriyatı, 2012.

Hümbetoğlu, Necefli Tofiq, Qaraqoyunlu ve Ağ Qoyunlu Dövletlerinin Tarixi Müasir Türk Tarixşunaslığında, Çaşıoğlu, Bakı.

Hüseyinov, İ.A. - Sümbatzâde, E.S, Azərbaycan Tarixi, Bakı, Azərbaycan SSR Elimler Akademiyasının, 1958.

İsmayılov Hüseyin, Azerbaycan Folkloru Antologiyası, Bakı, Folklor İnstitu, 2009.

Karal, Enver Ziya, Büyük Osmanlı Tarihi, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

Karagöz, İsmail vd., Dini kavramlar Sözlüğü, Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2010.

Keykurun, Naki, Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar *(1905–1920)*, 1.Baskı, Ankara, İlke Kitap, 1998.

Leonhard, Wolfgang, Bugünkü Sovyet İdeolojisi, İstanbul, Kültür Bakanlığı Yayınları, çev. Cemil Ziya Şanbey, 1980.

Mahmudov, Yaqub, *Azerbaycan Qısa Dövletçilik Tarixi,* Bakı, Tahsil Neşriyatı, 2005.

Makas, Zeynelabidin, Türk Milli Kültüründe Nevruz, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı, 1987.

Memiş Ekrem, Eskiçağda Türkler, 2.Baskı, Konya, Çizgi Kitabevi, 2005.

Mexsudov, F.G,*Azerbaycan Tarixi,* Bakı, Elm Neşriyat, 1988.

Memmedova, Nüşabe, Azerbaycan Tarixi, Bakı, Şerq-Qerb Neşriyat Evi, 2013.

Məmmədov, İsmayıl, Azərbaycan Tarixi, Bakı, Adiloğlu Nəşriyatı, 2005.

Muradeliyeva, E.B, vd., Azerbaycan Tarixi XIX-XXI Asrın Evveli, Bakı, Bakı Unversiteti Neşriyatı, 2010.

Nebiyev, Azad, *Neğmeler İnanclar Algışlar*, Bakı, Yazıçı, 1986.

Ordubadi, M.S, Muharremlik Adetleri Aleyhine, Bakı, Azerneşir, 1930.

Orucov, Hidayet Azerbaycan'da Din En Qedim Dövürden Bugünedek, Bakı, İdrak, 2012.

Piriyev,Vaqif, Azerbaycan'ın Tarixi-Siyasi Coğrafiyası,Bakı,Müellim Neşriyatı, 2006.

Qeybullayev, Qiyaseddin, Azerbaycan Türklerinin Teşşekkülü Tarixinden, Bakı, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı, 1994.

Ramazan, Özey, Dünya Ülkeler Coğrafyası, İstanbul, Akif Yayınları, 1997.

Ramil, Nifteliyev, XIX Asrın İkinci Yarısında Şimali Azerbaycan Kendlilerinin Azadlıq Harekatı, Bakı, Azerbaycan Milli Elmler Akademiyası, 2006.

Rauf Melikov, Azerbaycan Milli Ansiklopediyası, Bakü, Elmi Merkezi, 2007.

Resulzâde, M. Emin, Kafkasya Türkleri, İstanbul, 1993.

Semedov, Elsever, Azerbaycan Din Dövlet Münasibetleri ve Dini Tahsilin Formalaşması, Bakı, Azerbaycan Milli Elimler Akademiyası, 2009.

Setterov,Meqsed, Dini Ayinler ve Xalq Adetleri Haqqında,Bakı, Azerbaycan Dövlet Neşriyatı,1965.

Seyidzade, Dilare, Azerbaycan XX Asrın evvellerinde Müsteqilliye Aparan Yollar, Bakı, Kitab Cemiyeti,1998.

Seyidov, Mireli,Qam-Şaman ve Onun QaynaqlarınaÜmumiBaxış,Bakı,Gençlik, 1994.

Seyidov, Mireli, Azerbaycan Halkının SoykökünüDüşünerken,Bakü, Yazıcı, 1989.

Tehmezoğlu,ReşidAzerbaycan Folkloru Antologiyası, Bakı, Folklor İnstitu, 2009.

Velixanlı,Naile, Arap Hilafeti ve Azerbaycan,BakI, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, 1993.

Yıldız, Muharrem, Dünden Bugüne Kafkasya, İzmir, Yitik Hazine yayınları, 2006.

Ziya M. Bünyadov – Y.B.Yusifov, AzərbaycanTarixi, ƏnQədim Zamanlardan XX. Əsrə Qədər, Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyatı, 1994.

ZülfüqarlıMeherrem, Azerbaycan Tarixine Yeni Baxış, Bakı, y.y.,2007.

TEZLER

Durmuş, İlhami, İskitler (Sakalar), Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay, 1993.

FarkhadovAli, Azerbaycan Türklerinin Etnik Kimliğinin Oluşumu", İstanbul Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü,1998.

Gasımova, Mehriban, Azerbaycan'da Dini Hayat, Ankara, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1999.

Hasanov, İbrahim,1990-2006 yılları arasında Azerbaycan'da Yayımlanan Dinle İlgili Kitapların Dinler TarihiAçısından Tahili,Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,2008.

İbadov, Adalet, Bağımsızlıktan Sonra Azerbaycan'ın Siyasi ve Kültürel Yapılanması, Isparta, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.

Samadov, Elsavar, Azerbaycan'da Din Eğitimi, İstanbul, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Sultanov, Aladdin, 20.Yüzyılda Azerbaycan'da Arap Dili Alanında Yapılan Çalışmalar ve Arapça Öğretimi, Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

Süleymanov, Abulfez, "Azerbaycan'da Orta Dereceli Okullarda Tarih Öğretimi ve Eğitiminde Sovyet İdeolojisinin Etkisi (1980-1991)", İstanbul, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.

İNTERNET KAYNAKLARI

Afyoncu Erhan, http://www.bugun.com.tr/pages/marticle.aspx?id=36624. (08.02.2015).

Aşure Günü, http://tr.wikipedia.org/wiki/A%C5%9Fure_G%C3%BCn%C3%BC, (15.10.2014)

Azer Turan, "Yere İnmem de Sema Şariyem", http://www.kardeskalemler.com/kasim2013/yere_inmemde_sema_sairiyim.htm, (01.11.2013)

Azerbaycan, Http://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Azerbaycan, (20. 09. 2014).

Azerbaycan, Http://Tr.Wikipedia.Org/Wiki/Azerbaycan, 31.03.2012.

Coğrafya Dünyası, Azerbaycan, www.coğrafya.gen.tr/siyasi/devletler/azerbaycan.htm , 30.03.2012.

Çağdaş Sanat Ağıt Ritüeli olarak Şiilerin muharremlik törenleri, http://www.cagdassanat.com/koken-ergun/agit-ritueli-olarak-siilerin-muharrem-torenleri/, (28.12.2014)

http://adpu.edu.az/gen/html/azl/fakulte/Tarix_fakultesi/kafedra/Felsefe/index.htm(08.02 . 2015)

http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/11050,memmedseidordubadipdf.pdf?0, (07.02.2015).

http://journal.qu.edu.az/article_pdf/1024_267.pdf. (08.02.2015).

http://tr.wikipedia.org/wiki/Sovyet_Sosyalist_Cumhuriyetle.r_Birli% , (12.07.2014).

Tağıyev,Kövser, Siyasi Tarihi Bağlamında Azerbaycan'da Din Eğitiminin Gelişimi,http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt6/cilt6sayi28_pdf/tagiyev_kovser.pdf, (20.11.2014).

ÖZ GEÇMİŞ

Adı ve Soyadı:	Kemale Şakirova
Doğum Yeri ve Yılı:	Azerbaycan /1988
Medeni Hali:	Bekâr
Eğitim Durumu:	Yüksek Lisans
Lisans Öğrenimi:	Süleyman Demirel Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi (2006-2010)
Yüksek Lisans Öğrenimi:	SDÜ, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı, Dinler Tarihi Bilim Dalı (2015)
Yabancı Diller ve Düzeyi:	Rusça Orta Seviye